

СУЧАСНІСТЬ

БЕРЕЗЕНЬ 1987 — Ч. 3 (311)

Ліда Палій: ВОРОНИ СПРАВЛЯЮТЬ ТРИЗНУ

І. Кошелівець: НА ПОРІ ТВОРЧОЇ ДОЗРІЛОСТІ

Лідія Лугова: РОДИНА МУЗИК КОЛЕССІВ

І. Кедрин: РОКОВИНИ РЕВОЛЮЦІЇ

Б. Кравченко: СЕЛЯНСТВО І УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Б. Гаврилишин: РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І УКРАЇНА
В СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ

ISSN 0585-8364

ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

УКРАЇНЬСЬКА СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНА ДУМКА В 20 СТОЛІТТІ

1983, три томи, 1317 стор. Тверда оправа. Обкладинки Я. Гніздовського. Документи і матеріали. Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. У збірці вміщені документи від кінця 19 ст. до 1980-их років, які є першоджерелом для вивчення сучасної української історії.

Наклад обмежений.

Ціна 180 ам. дол. або рівновартісна їй у іншій валюті.
Для передплатників *Сучасности* — 60 ам. дол.

Іван Кошелівець

РОЗМОВИ В ДОРОЗІ ДО СЕБЕ

1985, 497 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Тверда оправа. Відомий літературознавець робить у праці підсумок багатого життєвого досвіду, зображує явища і події, які йому приходилося зустрічати.

Ціна: 20 ам. дол.

ГОЛОД НА УКРАЇНІ 1932-1933. Вибрані статті

1985, 143 стор. Обкладинка Якова Гніздовського. Упорядкувала Надія Каратницька.

Збірка науково-дослідницьких і мемуаристичних статей до п'ятдесятиліття голоду на Україні.

Ціна: 5 ам. дол.

Чеслав Мілош

ПОНЕВОЛЕНИЙ РОЗУМ

1985, 264 стор. Переклав з польської Богдан Струмінський. Обкладинка Ігоря Тодорука. Тверда оправа.

Тонка та приголомшлива аналіза жадливих моральних і психологічних наслідків поневолення розуму людей країн "Залізної завіси" у висліді безоглядного панування тоталітарної системи.

Ціна: 12,95 ам. дол.

«СУЧАСНІСТЬ»/«SUČASNIST». Zeszyt w języku polskim

Nr. 1-2, Lato 1985, 280 ss.

Redaktor: V. L. Kaczmarek

Zespół redakcyjny: S. Barańczak, P. Naimski, F. Sysyn, R. Szporluk.

Спеціальне видання журналу *Сучасність* польською мовою ознайомить читача з проблемою взаємин між обома народами. Автори статей та рецензій — українці й поляки — кидають світло на деякі спірні й болючі події минулого обох народів.

Ціна: 8 ам. дол.

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО, СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

БЕРЕЗЕНЬ 1987

Ч. 3 (311)

РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТЬ СЬОМИЙ

МЮНХЕН

«SUČASNIST» — MÄRZ 1987

MÜLLERSTR. 33, RGB.,

8000 MÜNCHEN 5

Редакція:

Тарас Гунчак, *головний редактор*
Юрій Луцький, *література*
Богдан Певний, *мистецтво*
Олександр Женін, *мовний редактор.*

Редакційна рада:

Марта Богачевська-Хом'як, Юрій Божик, Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Роман Ільницький, Всеволод Ісаїв, Анатоль Камінський, Анджей С. Камінський, Ізраїль Клейнер, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Джеймз Мейс, Кирило Митрович, Богдан Нагайло, Володимир Нагірний, Аркадія Оленська-Петришин, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Ярослав Розумний, Богдан Рубчак, Франк Сисин, Роман Сольчаник, Данило Гусар-Струк, Юрій Шевельов.

Видас: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріали до редакції просимо надсилати на адресу:

Sučasnist,
254 West 31 St., 8th floor,
New York, NY 10001

Редакція не приймає матеріалів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті й правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора й видавництва. Передруки матеріалів з України дозволені за поданням джерела.

Резюме статтів цього журналу друкуються і реєструється в Historical Abstracts.

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. X. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. II. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Verleger: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien
«Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: Z. Sokoluk.

Anschrift für alle:

Müllerstr. 33, Rgb. (Telefon 26-37-73)
8000 München 5
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Kalyn Press

450 Seventh Ave.
New York, NY 10123

ISSN 0585-8364

Зміст

ЛІТЕРАТУРА

- 5 *Ліда Палій*: Ворони справляють тризну.
7 *Юрій Луцький*: Шевченко, Куліш і граф Орлов.
11 *Генріх Шахнович*: Концерт у лісі.
15 *Глорія Купченко-Фроляк*: Річка Міртл.
25 *Діно Будзаті*: Спільна фотографія.
40 *Демонодор Баюрський*: Задок пані Б.
42 Розмова з Ярославом Розумним. — *провів Осип Демко*.

МИСТЕЦТВО

- 46 *Іван Кошелівець*: На порі творчої дозрілості.
53 *Валеріян Ревуцький*: До створення Союзу Театральних Товариств.
56 *Лідія Лугова*: Родина музик Колесів.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 62 *Іван Кедрин*: Роковини революції.
68 *Богдан Кравченко*: Селянство і українська революція.
73 *Мирослав Прокоп*: Молотов і Україна.
79 *Олекса Горбач*: З приводу смерти нацистського ката колишнього "райхскомісара України" Еріха Коха.

СПОГАДИ

81 *Іван Коломиєць*: Спомини з 1930-их років (III).

ДИСКУСІЇ, РОЗМОВИ

95 *Вульф Віленський*: Хто має слухність.

НА АКТУАЛЬНІ ТЕМИ

98 *Богдан Гаврилишин*: Радянський Союз і Україна в світовому контексті.

З ЛИСТІВ ДО РЕДАКЦІЇ

106 *Аполінарій Осадца*: Про виставки Тетяни Осадци на Україні.

109 *Богдан Певний*: Відповідь Аполінарієві Осадці.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

112 До сучасного становища в Україні і в діяспорі.

120 Звернення до Українського Комітету Миру.

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

121 Поляки та українці.

128 Про авторів

ЛІТЕРАТУРА

ВОРБОНИ СПРАВЛЯЮТЬ ТРИЗНУ

Ліда Палій

■
Летовища болять,
болить чекання.
На летовищах люди далекі
й чужі.
Пощо я вибралась
шукати того,
що відійшло?

■
Сонце згортає паморозь
з яблук на дереві під вікном.
Кіт з синіми очима
скрутився в клубок
і дихає, мов людина.
А я на мить зупиняю віддих
наслухуючи твоїх кроків.
Чи замотані вузли шляхів
приведуть тебе?

■
Джміль літака
гуде в порожній діжці неба,
що пахне вишняком,
випитим давно.

На сусідському дереві
ворбони в чорному
справляють тризну.

■
Лиховісні дракони хмарочосів
витріщують огністі очі

та, роздерши широко злі паші,
хочуть проковтнути місяць.

Хмара лизнула місяць,
і він ще більш почав виблискуватись.

Дивовижні птиці
почалапали по мокрому бруку,
залишаючи сліди своїх плавців
у формі кленового листя.

Акації уважно мочать
костисті пальці у калюжах,
щоб переконатись,
що вода холодна.

Місяць, мов старий єнот
у чорній масці,
волочиться помалу
небом.

Дош тупими цвяхами
розпинає кленове листя
на чорному бруку.

На ржавих циферблятах дерев —
тільки декілька хвилин до зими...

ШЕВЧЕНКО, КУЛІШ І ГРАФ ОРЛОВ

Юрій Луцький

Допит кирило-методіївських братчиків у квітні-травні 1847 р. до сьогодні вповні не досліджено. Найповніші матеріяли слідства опублікував ще 1915 р. Михайло Грушевський.¹ Але цей звіт із слідства був лише копією офіційного протоколу Третього відділу, яку зроблено для вжитку генерал-губернатора Києва Бібікова. Заповіджена в 1960-их рр. публікація всіх матеріялів, включно з тим протоколом, не здійснилася. Найновіші радянські праці про Кирило-Методіївське Братство² часто-густо користуються архівними матеріялами, але деякі з них навмисне фальсифікують.³ Отже, дотепер, на відміну від ситуації з багатотомною публікацією про декабристів,⁴ не маємо джерельних матеріялів над найважливішим почином зорганізованого новітнього українства. Сумно, але правдиво.

Залишаються, однак, матеріяли, опубліковані ще перед 1917 р. До них звернемося тому, що на їхній основі можна встановити обставини однієї маловідомої опінії про братчиків, а зокрема про Шевченка та Куліша. Це опінія самого шефа жандармів, голови Третього відділу і начального слідчого в допиті кирило-методіївців, графа Олексія Федоровича Орлова, опублікована ще в 1892 р.⁵ Граф (а з 1856 р. князь) Орлов дістав таку влучну характеристику від Сергія Єфремова:

Орлов спершу робив військову кар'єру, найбільш скріпивши її виступом проти декабристів на Сенатському майдані 14 грудня 1825 р. — за це й одержав графський титул та безмежне довір'я Миколи І. В 30-х і до половини 40-х років меч войовника змінив був на тогу дипломата, а з 1844 р. посів найвпливовішу тоді посаду шефа жандармів... Мало не всі сучасники в один голос виставляють Орлова, як людину власне не лиху, але безмежно ледачу, скритого дворака, що своє становище використовував тільки задля власної кар'єри. Маючи такого випробуваного помічника як ген. Дубельт, Орлов зробив з "III отделения" дійсно грозу для всього живого в Росії; усі політичні справи 40-х років, як Кирило-Методіївських братчиків, Петрашівців тощо, провадилися під керівництвом Орлова. Дипломатично-м'який, ніби лагідний, він проте не спинявся перед жорстокими карами, щоб догодити Миколі І.⁶

Друкується в 140 річницю суду над кирило-методіївцями.

В той час, коли Орлов виявив на допиті трохи співчуття Костомарову (який мав стару матір і був нареченим),⁷ до Шевченка та Куліша він ставився суворо. Недаром Шевченкове пізніше прохання, звернене до Орлова із заслання, дати йому дозвіл малювати, не доходило до вух графа. Все таки Орлов у своєму звіті цареві про "Україно-Словянське Общество", писаному 26 травня 1847 р., дав дуже цікаву характеристику Шевченкові та Кулішеві, яку зараз замовчують або й фальсифікують на Україні.

Найцікавіший сам факт, що в звіті Орлов відокремлює, так би мовити, Шевченка та Куліша від решти братчиків. В цьому великому звіті є підрозділ про "лица виновных в преступлениях отдельных от Украино-Словянского Общества". Дальше цитуємо в українському перекладі:

Двоє, Шевченко і Куліш, виявилися не приналежними до Україно-Слов'янського Товариства, але вони винні через свої власні, окремі вчинки. Шевченко, замість того, щоб вічно почувати вдячність особам найяснішої родини, які удостоїлися викупити його з кріпацького становища, писав поезії малоросійською мовою, які мали дуже підбурювальний зміст. У них він висловлював плач про уявне поневолення та бідування України, то наголошуючи славу гетьманського правління та колишньої волі козацтва, то з неймовірною сміливістю виливаючи наклепи й жовч на особи імператорського дому і забуваючи в них своїх особистих прихильників. Окрім того, що все заборонене захоплює молодість і людей зі слабким характером, Шевченко здобув між своїми приятелями славу знаменитого малоросійського письменника і тому його поезії подвійно шкідливі і небезпечні. *З (його) улюбленими поезіями в Малоросії могли посягтися і в наслідок того закорінитися думки про блаженство часів гетьманщини, про бажання повернути ті часи і про можливість для України бути окремою державою.*

Судячи з тієї надмірної пошани, яку виявляли всі україно-слов'янські до Шевченка особисто і до його поезій, спочатку здавалося, що він міг бути якщо не активною особою між ними, то зняряддям, котрим вони хотіли скористатися в своїх задумах. Але, з одного боку, ті задуми не були такі важливі, як виглядало на перший погляд, а, з другого, Шевченко почав писати свої підбурливі твори ще від 1837 р., коли київські вчені не цікавилися слов'янськими ідеями. Весь допит доказує, що Шевченко не належав до Україно-Слов'янського Товариства і діяв окремо, захоплюючись власною зіпсованістю. Тим не менше за підбурливий дух і за сміливість, що переходила всі межі, його треба визнати одним із головних злочинців.

Вина Куліша, також неприналежного до Україно-Слов'янського Товариства, певною мірою схожа зі злочинством Шевченка. Люблячи палко свою батьківщину, він, у надрукованих ним книгах, описував з захопленням дух давнього козацтва, наїзди гайдамаків малював у виді лицарським, представляв історію того народу чи не найславнішою із усіх історій, славу

Його називав світовою, наводив українські пісні, в яких висловлюється любов до волі, натякав, що дух той не прохолонув дотепер у малоросіян; описував розпорядження імператора Петра I і його урядовців як поневолення і придушення народних прав. Книги Куліша могли би робити майже таке враження на малоросіян як поезії Шевченка, тим більше що написані вони для дітей старшого віку. Різниця між ними є в тому, що Куліш висловлював свої думки завжди пристойно, захоплюючися любов'ю до батьківщини, зовсім не припускаючи, що ті його погляди можна прийняти чи тлумачити в поганому сенсі. Коли вказали Кулішеві на двозначні місця в його книгах, він зі страхом побачив, що його думки справді могли довести до шкідливих наслідків. Куліш вповні розуміє, що, скільки б він не любив би своєї батьківщини України, він зобов'язаний ще більше віддатися вітчизні Росії і запевняє, що він ніколи інакше не думав, що, висловлюючи любов до батьківщини, він не думав непокоїти чи захитувати її вірнопідданість престолові Вашого Імператорського Величства.⁸

В радянському виданні 1982 р.⁹ в цій довгій цитаті зі звіту Орлова пропущено слова, позначені тут курсивом. Отже, погляди Куліша зфальшовано й перенесено, з поміткою трьох крапок, до Шевченка й замовчано характеристику, яку Орлов дав писанням Шевченка і Куліша. Можна додумуватися, що ставлення Орлова до Куліша, побіч Шевченка, як двох головних злочинців, хоч вони, на думку шефа жандармів, і не належали до Братства, дуже не подобалося радянським ідеологам. Це ставлення пов'язує "неблагонадійного" Куліша з Шевченком, а це суперечить сучасній догмі. Не дивно, отже, що заповіджена публікація всіх джерельних матеріалів до історії Кирило-Методіївського Братства не здійснилася, бо в ній напевно було б ще більше документів, про які треба тепер мовчати.

Для нас оцінка Орлова представляє велику вартість. Не знаємо, які оцінки про українських дисидентів подає в своїх довірочних звітах Кремлеві сьгоднішнє КГБ, але можна сумніватися в їхній витонченості. Опінія Орлова написана з інтелігентною проникливістю. Він був не тільки переконаний, що Шевченко "найнебезпечніший злочинець" (бо його поезія проповідувала, що Україна може стати "окремою державою"), але його занепокоїли погляди Куліша, який був не "геніальним мужиком", як Шевченко, а українським інтелігентом. Орлова найбільш хвилювало те, що той інтелігент міг поставити свою батьківщину Україну вище "отечества" Росії. В цьому він бачив велику небезпеку й запевняв царя, що Куліш визнав свою "помилку". Ще більше не подобалося Орлову спільність поглядів Шевченка й Куліша. Українська інтелігенція (Куліш) мала зв'язки з селянством (Шевченко). Цьому, на думку Орлова, треба протидіяти, бо сполучення стихійности з розумом небезпечно. Ця небезпека існує на Україні й сьогодні, де рух опору

спирається на нечисленну інтелігенцію. Тому радянська цензура не дозволяє вивчити історію кирило-методіївців. Щоб жменька українського духового проводу в 1847 р. не могла вплинути на сучасність, яка, на диво, дуже подібна до часів Шевченка та Куліша.

1. "Матеріяли до історії кирило-методіївського братства" *Збірник пам'яті Тараса Шевченка (1814-1914)*, Київ, 1915.

2. Г. Я. Сергієнко, *Т. Г. Шевченко і Кирило-Методіївське Товариство*, Київ, 1983.

3. *Тараса Шевченко; Документи та матеріяли до біографії, 1814-1861*, Київ, 1982.

4. *Восстание декабристов; документы*, 18 томів, Москва, 1958-1984.

5. "Доклад графа А. Ф. Орлова", *Русский архив*, т. 2, ч. 7, 1892, стор. 334-354.

6. С. Є. "Примітки" *Повне зібрання творів Тараса Шевченка*, Державне Видавництво України, 1929, III, стор. 539.

7. Костомаров М. *Автобиография*, Москва, 1922, стор. 199.

8. *Русский архив*, там таки.

9. *Тарас Шевченко, документи та матеріяли до біографії, 1814-1861*, стор. 130.

КОНЦЕРТ У ЛІСІ

Генріх Шахнович

Писати для західнього читача — справа важка та відповідальна. Багато наших читачів і слухачів вже довгі роки, в кривдячому відірванні в далекій чужині, до болю схвильовані кожною новою вісточкою, кожним життєдайним словом про батьківщину.

Не легше й нашим братам і сестрам у неволі: вони жадібно ловлять приглушені радіохвилі, передають один одному дрібно записані сторінки самвидаву.

Звичайно, можна прочитати радянську газету, — тут (цілком, як і там) її вільно продають; так само ніхто тут не заглушує пересилань з СРСР, але як ви скористаєтеся з них? Якою збагатитеся інформацією? Ви довідаєтеся, наприклад, що засіки країни переповнені хлібом. Яким? Американським? Ви довідаєтеся, що згідно з конституцією "я другой такой страны не знаю, где так вольно дышет человек". А постало це відкриття світлої пам'яті 1937 р. Коментарі зайві. Лише не цілком зрозуміло, чому в країні, де "рішучо засуджують культ Сталіна", не засуджують рівночасно сталінської конституції?

Це загальновідомо. Не варто повторювати.

Лише не про все настав час писати. На Заході немає цензури, крім цензури сумління. Та, беручи в руки перо, треба постійно пам'ятати про закладників, що залишилися на батьківщині, які відповідають життям і свободою за кожне необережно кинуте слово у вільному світі. Тому, навіть тут, в умовах політичної свободи, літераторові не раз доводиться висловлювати свою думку езопівською мовою.

Тому й не шукайте в моєму оповіданні ні назв місцевостей, ні прізвищ. Скажу лише: дія відбувається в наші дні на поневоленій і розп'ятій Україні.

До одного районного центру приїхав на гастролі ансамбль пісні й танцю з Києва. А розповів мені цю історію артист ансамблю, ім'я якого я, звичайно, забув, — бо він ще там живе. Може колись, цілком можливо, він сам його вам скаже. Може до нас на якийсь час приїде, може ми назавжди повернемося. Не вгадуймо наперед. Усе в Божих руках.

Що таке районний центр сьогодні? Це електрика та водогін лише в центрі міста. А все інше — районна периферія. Чужинцям там так чи інакше вступ заборонений, а наші й самі не лізуть. Чого вони там не бачили? Все давно знайоме, та й набридло з фільмів

З російської переклала Н. І.

про передреволюційне життя села. Все тут є — і невільнича праця, і хати під гнилою стріхою, і біднота безконечна; хіба що немає куркуля-глитая та полум'яних більшовицьких проклямацій з закликом: "Геть самодержавство!" Ви ще не забули: "Отречемся от старого мира..."?

Відреклися й тішимося.

Артистів примістили, звичайно, в центрі, в готелі. Вони хотіли, щоправда, відсвіжитися після дороги в лазні, але якраз припав паристий день — день жінок. Чоловіки могли користуватися лазнею в непаристі дні, за винятком неділь і тих днів, коли лазня взагалі не працювала. Та це нічого — не звикати. Яко-тако помилися під краном і до клубу культури, виступати з концертом. Народу зійшлося — ні дихнути, ні видихнути: спосіб цілком надзвичайний — немає потреби розпещувати публіку, працювати треба!

Лише два перші ряди світять пустотою — з яких причин? Для начальства зарезервовані? Такого не буває. З досвіду відомо: районна влада гидує культурними заходами, хоч жінкам і донькам дуже хотілося б подивитися, але неможливо: з огляду на посаду, що займають їхні чоловіки та батькі, не годиться стикатися з усяким простацтвом. Авторитет зберігають. Не для того ж вони з народу вийшли, щоб повертатися до нього.

Причина ж була інша — головна.

Прийшла влада. Лісова. Партизанська. А що? Купили хлопці квитки в касі, як й усі інші та прийшли. На грудях автомати, в смушкових шапках, а на шапках — тризубці. Сіли у двох перших рядах, поздіймали шапки з тризубцями, автомати поклали на коліна. Чекають.

Починаємо концерт. Програма у нас, відома справа, затверджена. Перша точка — "Пісня про партію". Виконали. В залі тиша. Страшна тиша. Сидять хлопці, руки тримають на автоматах і мовчать. А віддаль — три метри, не більше. А вони мовчать і тримають руки на автоматах. Аж ось встав їхній командир і голосно говорить:

— Артисти — народ примусу.

І, стоячи, почав плескати. А за ним — патизани. А за партизанами — й уся зала.

А далі пішли вже народні пісні: "Ой не світи, місяченьку", "Чорні очі". Гопака танцювали... Гопачник у нас був чудовий, він і сьогодні член ансамблю ... не пам'ятаю тільки, в якому ансамблі ... забув число табору...

Після концерту підійшов до нас командир і коротко наказав:

— Збирайтеся! Поїхали!

Зірвалося у мене щось в середині, покотилося вниз. Це треба зрозуміти: страх народився раніше нас. Ми навчені боятися всього і

ми боїмося. Дістати листа з-за кордону — страшно. Написати — ще страшніше. Коли всі голосують "за", навіть страшно втриматися від голосування, не кажучи вже про це, щоб сказати "ні". День-у-день нам постійно повторювали, що український, татарський, єврейський, литовський народи — фашистські поплентачі, вбивці, вороги народу. Якого народу? Свого народу. Сам собі ворог. І ось — вороги та вбивці наказують їхати. Куди? На розправу. Помста за "Пісню про партію".

Сіли на підводи. Їдемо. Темно. Страшно. Перед нами вирисовується величезний ліс. Зав'язують нам очі. Перед смертю завжди зав'язують очі.

— Скоро? — питаю.

— Вже недалеко. Будь терпеливим.

І дійсно, небагато залишилося. Підводи спинилися, поздіймали нам з очей пов'язки. Дивимося: лісова поляна, горить ватра, біля ватри у вишиваній сорочці — дід. Голова біла, немов перший сніг, а на лиці навкіс чорна пов'язка. За ним сидять партизани з автоматами. Молоді всі, дужі хлопці: їм би в інститутах над конспектами сидіти, а не з автоматами. Та навіщо зайво говорити? Така вже їм випала доля...

Наш командир підійшов до старого і щось сказав йому шепотом. Старий подивився пильно своїм одним оком на кожного з нас. Сумно похитав головою і вирішив:

— Ну, що ж. Виконуйте вашу програму в цілості, як її складено.

І пояснив — і нам, і своїм хлопцям:

— Ще перші півні не проспівують, як один з них зрадить. Немає колективу без свого нічного сторожа. Знайте це й пам'ятайте. Є винятки з правила, але є й правила без винятків...

Про старого ми вже пізніше довідалися від людей, що він колишній вчитель, а половина хлопців — його колишні учні.

І ми виконали концерт в цілості, всю програму, як її було складено. Скажу, без перебільшення, давно нас так не приймали. Кожну точку вимагали повторювати на біс. А плескали так, що, мабуть, руки в них спухли. Лише старий весь час мовчав, не сказав ні слова, тільки з його єдиного ока все котилися сльози.

Затужила лісна братія за піснею, за танком народним.

Після концерту нам знов зав'язали очі, посадили на підводи й завезли до райцентру. На прощання подарували кілька мішків харчів, які ми завезли нашим родинам у Києві. Харчі — навіщо затаювати — дуже придалися. Гроші то в нас водилися, лише курити за них нічого... Самі знаєте.

Правда, вже потім почали нас усіх тягати, куди належить. Все питали: як і що? Тільки нічим ми не могли слідству допомогти: самі нічого не знали. За що купили, за те й продали. Потягали нас

трохи — й лишили в спокої. І за це спасибі...

Не помилився старик з лісу, наперед передбачив: не може існувати колектив без донощика. Точно сказав: є винятки з правила, але й правила без винятків...

Про цей незвичайний концерт у лісі не збереглися ні афіші, ні театральні рецензії. Але, дещо таки збереглося.

— Глянь, — сказав мій товариш і поклав на стіл саморобний, незграбно виконаний олов'яний тризубець. -- Це пам'ятка про той концерт. Зберігаю.

Я взяв тяжкий, не цілком рівний відливок.

— Придивися уважно, — говорив далі товариш.

Я придивився.

Кожний зуб тризубця і його підстава були буквами. Букви творили заповітне слово: ВОЛЯ.

РІЧКА МІРТЛ

Глорія Купченко-Фроляк

Коли не рахувати весняних болот, річка Міртл була єдиним водостоком на віддалі десяти миль від Вітману. Кожної весни, після ще однієї зими великих снігопадів, поверхня води в нашій річці піднімалася. Струмок ставав тоді дикий, свавільний, вихлинав води через пасовиська та левади. В місцях, де замшіле побережжя було низьке, Міртл виходила з берегів, розгалужувалася, затоплювала розташовані низько луки. Дзюркотливі потічки посувалися, відступали, тоді знову посувалися, мов грайливі пальці. По дорозі заливали кожну яму, кожну улоговину, кожний слід кпита. Дітей не можна було втримати від тих мініятурних ставків. Після шести зимових місяців, коли доводилося носити довгі підштанці, що кусали в ноги, грубі нитяні панчохи, важкі черевики й снігівці, було чистою насолодою хлюпатися босоніж у тих крижано-холодних калюжах з їхнім трав'яним дном.

Ніхто з нас ніколи не казав: "Ех, і люблю я цю річку Міртл!" Все ж, ми всі її любили. Літом ми, бувало, казали: "Мамо, а чи можна піти нам поплавати до річки Міртл?" Або весною: "Нині хтось казав, що вода в річці Міртл дуже глибока. Чи можемо піти перевірити, чи воно насправді так?" Або зимою, коли ми вже були підлітками: "Ми йдемо поковзатися на річку Міртл. До побачення! І просимо, мамо, не чекати на нас!"

У перші дні вересня 1939 р. пан Томас, учитель середніх клас у нашій школі, повідомив нас про дві важливі події: перше, що Великобританія оголосила війну Німеччині; друге стосувалося до Біллі Зайчука, який десь пропав.

Зайчук жив з повдоволю матір'ю Параскою та п'ятнадцятилітнім братом Френкі на четвертині землі, відразу на захід від містечка. Ми з подругами були розхвилювані тією вісткою, бо ми всі любили Біллі. З його темним волоссям і волошковими очима, від погляду яких бігали за шкірою мурашки, — але не від страху, а, радше, від хвилювання, — ми вважали його найвродливішим хлопцем у всій околиці. Того дня, коли ми дізналися про зникнення Біллі, хтось пожартував собі, нібито товста Марія Андрус схопила його й замкнула в своїй спальні. Всі знали, що Марія дуріла за Біллі, але й знали, що вона не мала найменших шансів. Попередньої весни Біллі зустрів на весіллі в Белліс іншу дівчину й до

Переклад *Ліди Палій*.

безтями закохався в неї. Вона називалася Оленка Коваль, була блондинкою, природною блондинкою. Ми з подругами вважали, що Оленці дуже пощастило.

По дорозі зі школи декілька з нас провели Біллевого брата Френкі додому й він розказав нам, що сталося.

Перед кількома днями Біллі пішов увечорі пройтися до головного шляху та й не повернувся. Того вечора Френкі з матір'ю подоїли корів, покінчили поратися біля господарства, та коли Біллі не повернувся до півночі, вони почали журитися. Але, як казала пані Зайчук, ніде не було скель, з яких він міг би впасти, не міг також потрапити в автомобільну аварію, бо не мав авта.

Впродовж наступного дня пані Зайчук і Френкі передумали різні жакливі можливості випадків і всі відкинули. Вони вважали, що Біллі був надто розсудливий, щоб зробити якусь дурницю. Все ж, він не повертався додому. Нарешті, Параска Зайчук післала Френкі до ліжка, бо він падав з ніг від праці на господарстві, яку мусів виконувати не тільки за себе, але й за Біллі.

Лежачи в ліжку, Френкі чув, як мати робила собі чай на кухні. Він знав, що вона сиділа за кухонним столом, втупивши очі в ніч. Чув, як за кожним разом, коли гарчав пес, вона зривалася на ноги, виходила надвір і кликала в пільму: "Біллі, Біллі, то ти?" Ні, то не був Біллі.

Однієї ночі, десь тиждень після зникнення Біллі, пані Зайчук призналася Френкі, що вона заснула, схиливши голову на кухонний стіл. Поркинулася, коли запіяв півень. Перемерзла й перелякана, побігла сходами нагору, молячи Бога, щоб це Біллі пройшов нишком мимо неї. Однак, ліжка Біллі на піддашші було порожнє. Його маленька спальня з єдиним вікном, що виходило на пасовисько, видалася їй тієї ночі охайнішою, ніж звичайно; його мала збірка шкільних книжок стояла вирівняним рядочком на підвіконні, його єдине темносинє вбрання висіло на гачку на стіні, а парадні чорні черевики були вичишені й старанно покладені один біля одного на підлозі коло ліжка.

Два чи три тижні після зникнення Біллі пан Томас, відмітивши кожного дня відсутність Френкі в школі, розпитував учнів, що вони чули про Біллі та чи говорили з Френкі. Ми нічого не чули про Біллі, але знали, що Френкі лишався вдома, щоб помагати матері біля ферми. А коли пан Томас пересадив Франсіс Кравчук до Френкової лавки, ми усвідомили, що Френкі не повернеться назад до школи.

Тим часом Френкі ходив з ферми на ферму в околиці й розпитував, чи хтонебудь бачив його брата. Згодом він почав розвідувати й у містечку. Хоч Френкі був дуже несміливим, він заповзявся розпитувати кожного зустрічного, чи той не знав шонебудь про його пропалого брата, або, чи міг би йому порадити, де його

шукати. Він заходив до елеватора з зерном, до млина, до аптеки, до крамниці залізних товарів і навіть до резиденції отців Василіян. Вкінці він пішов до гаражу механіка Джона Юрчука. Біллі дуже любив авта й часто туди заходив, щоб приглядатися, як Джон працював.

"Чи був у вас недавно Біллі, а може він присів тут з кимсь до авта?"

"Та де там! Я не бачив Біллі вже кілька тижнів, відколи він заходив сюди поглянути, що тут діється". Побачивши розчарування на лиці Френкі, Джон додав: "Я певний, що нема чого журитися. Біллі напевно погнав до Едмонтону й незабаром повернеться додому. Піди поговори з Джеком Мартіном. Він має заготовлю худоби на заріз отам через дорогу. Він знає все, що діється, всюди пхає носа."

Френкі побачив Мартіна, коли він укріплював зламану жердину в одній із коров'ячих загород. Френкі так нервувався, що випалив все зашвидко.

"Що ти казав?" — спитав Мартін.

"Я казав, — повторив Френкі, — що мій брат Біллі пропав, а мама справді журиться, а я вже всіх тут розпитував, і ніхто нічого не знає, а Джон Юрчук казав, що може, ви мені допоможете, бо він казав, що ви знаєте все, що тут діється."

"То Джон таке говорить? Га? Я маю для Джона несподіванку, я нічого про це не знаю! Я не бачив твого брата від осені, коли він приводив сюди пару телят". Очі Джека, блискучі, як лякована шкура, одіичені від матері з племени Крі, пом'яшали. "Ну, так, я знав твого брата ще від часу, як він пішки під стіл ходив. Гарний був хлопчина, вдався в матір. Я залицявся до твоєї мами, чи вона тобі про те казала? Я звав її "Білою перлиною". Але твоя бабуня не хотіла мати індіянину своїм зятем. У всякому разі, не журися, хлопче, Біллі напевно засвербіло у штанах, і він кудись погнався". Джекові очі спалахнули: "Як з тією війною щось вийде, я відразу зголошуся до війська і adios, amigos! Я не буду тут все життя чистити свиняче гівно і коров'ячий гній. Якщо, розуміється, військо прийме старого сорокдволітнього хлопа". Він замовк на хвилину. "В усякому разі, скажи своїй мамі, що Біллі за день-два буде вдома, повір мені! А тепер забирайся, я маю роботу".

Кожного вечора пані Зайчук уважно вислуховувала все, що Френкі розповідав. Кожна заувага, кожний відгук, які Френкі приносив від людей з міста, здавалися їй важливими. Френкі силувався пригадати щось доброго й переповісти матері, іноді по два-три рази.

Вдень Френкі продовжував свої мандрівки містом. Розпитував у молочарні, в шпиталі й у всіх крамницях. Одного дня, перед

поверненням додому, він зайшов до більярдного льокалю Френка Мазура. В одному куті цього приміщення було голярське крісло — фактично міська голярня. Френкі стояв у дверях і ставив те саме питання кожному, хто входив: "Я шукаю свого брата Біллі, може ви його бачили, може знаєте, де він?" Він розпитував кількох молодих мужчин, що грали в більярд, але за винятком одного, який давніше зустрічав його брата, Біллі ніхто навіть і не знав.

Знеохочений, Френкі вийшов надвір і став на сходах більярдного закладу, не знаючи, що робити далі. Він був свідомий того, що йому слід іти додому, допомагати матері в господарстві. Повівав холодний північний вітер, роздмухуючи куски паперу та сміття по тротуару. Осоружна купка тих покидьків нагромаджувалася з тихим шорохом під східцем, на якому Френкі стояв. Він підніс комір свого жакету й пішов згорблено проти вітру. Йому хотілося денебудь присісти й заплакати, але він був надто переляканий і нещасний, щоб навіть плакати. Проходячи мимо кооперативи, він став у дверях, щоб обтерти об рукав носа й запнути жакет під саму шию. На другому боці дороги Ролф Еллефсон помпував бензину до авта. Нагло Френкі прийшла в голову думка, що ця бензоколонка є також автобусною станцією. Може Біллі виїхав автобусом? Може він повернеться додому автобусом? В цю хвилину Френкі був певний, що Біллі приїде вечірнім автобусом, вийде убраний у новий костюм і напевно матиме гостинці для нього й мами.

Френкі знав, що мамі доведеться самій робити все на господарстві, коли він тут залишиться, однак, він був такий певний, що Біллі приїде цим автобусом, що попри все вирішив чекати.

Він перейшов на другий бік дороги і став у захистку дверей депо, тремтячи від холоду й хвилювання. По деякому часі Ролф Еллефсон висунув крізь двері свою біляву голову.

"Ходи досередини, Френкі. Тут тобі буде краще чекати, ніж надворі. Автобус не приїде швидше тільки тому, що ти стоїш на порозі".

Френкі відмовився, заперечуючи вперто головою. Коли ж автобус "Грейгавнду" завернув з дороги й освітив фарами головну вулицю, Френкі стукотів зубами від хвилювання й холоду. Автобус став зі скреготом перед бензоколонкою. Відкрилися двері, вискочив водій і допоміг зійти двом старшим жінкам, яких Френкі досі не бачив. Тоді вийшов старий Риб'як, коваль-пенсіонер. Водій знову вскочив досередини й зачинив двері автобуса. Френкі стояв мов укопаний і дивився вслід за трьома старшими пасажирами, які віддалялися вулицею, аж доки їх не проковтнула пільма. Автобус від їхав з голосним скреготом бігів. Френкі здавалося, що, коли він буде вперто вдивлятися, один із пасажирів якимось чудом виявиться його братом.

Еллефсон покликав Френкі до почекальні: "Зайди досередини, Френкі, сядь собі. Я внедовзі буду їхати в твій бік до Томи Мельника з батареями для його ваговоза. Як тільки Арні прийде, щоб замінити мене, поїдемо". Френкі зайшов досередини, прижмурюючи очі від сліпучого блиску єдиної електричної лампочки, що висіла над стелею. Ролф поглянув на нього. "Знаєш що, Френкі? Я підвезу тебе під самі двері. Це мені по дорозі. Добре?"

Впродовж кількох наступних тижнів Френкі ходив на міську автобусну станцію. Люди, яких він раніше розпитував про брата, почали переходити на другий бік вулиці, щоб не дивитися в його сумні сині очі. Френкі заспокоювало те, що він мав свою рутину, йому здавалося, що він справді шукає брата, що робить щось корисне. Коли він сказав матері, що йому радили повідомити поліцію, це її схвилювало й перелякало. Зголошення поліції для неї означало б край всім її надіям, було б визнанням, що Біллі справді пропав і може ніколи не повернутися.

Щоб підтримати себе на дусі в своїх щоденних чотиримильових мандрівках від дому до міста, Френкі уявляв, що Біллі живе в Едмонтоні, шикарний в новому костюмі, мчить вулицею Джаспер у спортивному авті, або заїдає морозивом в "Амерікен Дейрі Ланч". Іншим разом він фантазував, що його брат живе на великій фермі десь біля Калгарі. В уяві бачив свого стрункого темноволосого брата, як він їде верхи безкраїми преріями на золотавому коні "паляміно" на тлі маєстатичних Скелистих гір, які Френкі знав тільки з фотографії.

Пані Зайчук чекала на Френкі кожного дня, коли він повертався зі своєї чергової мандрівки до міста. Він бачив здалека її маленьку постать, що стояла на ганку їхнього немальованого, покритого дошками дому, і йому ставало прикро. Завертаючи на довгу доріжку, що провадила до хати, він сповільняв ходу, не маючи охоти дивитися матері в очі, та щоб не бачити їхню чим раз більш занехаяну хату.

Під Різдво Френкі припинив свої щоденні мандрівки до міста. Кожного ранку вони з матір'ю прокидалися на світанку й невпинно працювали весь день. Навіть, коли Френкі здавалося, що вони скінчили всю роботу, мати завжди пригадувала ще щось, що треба було зробити. Параска не сідала більше до столу, тільки стояла на кухні біля печі, гріючи свої порепані руки, й пила горнятками чай.

Тільки одне не змінилося в неї. Вона далі ходила кожної неділі до церкви. Мельники, що жили на другому боці дороги, завжди брали її з собою своїм новим ваговозом Фордом. Коли мати поверталася з церкви, була кілька годин повна надій і навіть бадьора. Вона пекла тоді для Френкі печиво до чаю або тістечка з вівсяних пластівців. Вони сідали разом до столу, й вона розповідала йому

про те, кого бачила в церкві, та що той чи інший казав, але все тільки стосовно до Біллі. Вона також казала Френкі, що кожної неділі світила свічку за щасливе повернення Біллі.

Десь перед днем св. Валентина мати призналася Френкі, що вона молиться за повернення Біллі живим чи мартвим. Вона сказала також, що не може більше витримувати цієї непевності щодо його долі.

"Якби я знала, що він у гробі, то могла б думати про нього там і молитися за його душу. А так, я ж нічого не знаю". Тон її голосу був такий діловий і готовий на все, що Френкі злякався. Він вибіг надвір і став під дахом повітки з господарським приладдям. Коли він там стояв і тремтів від холоду, нагадав собі те Різдво, коли йому було вісім років. Біллі дістав тоді на Святий Вечір перлямутровий кишеньковий ніжик та іграшку йо-йо. Цей ніжик зачарував тоді Френкі, він хотів також мати такий. Він плакав, хоч мати пояснювала йому, що він ще замалий; не допомогло й те, що вона пообіцяла дістати йому такий ніжик, коли він буде в віці Біллі. Вранці перлямутровий ніжик лежав у Френкі на подушці. Біллі подарував його Френкі з умовою, що він дозволить Біллі час-від-часу вживати той ніжик. Це був секрет між ними. Цієї ночі Френкі розплакався в повітці, вперше відтоді, як пропав брат. Оплакуючи Біллі, він плакав і за маму, і за себе. Френкі любив свого єдиного брата, а тепер може запізно було йому про це сказати. Він стояв коло повітки дуже довго. Коли мати знайшла його, він перемерз до кости. Тієї ночі була в нього така гарячка, що перемочив потом усю постіль. Мати сиділа біля нього цілу ніч, прикладаючи дло чола викручену в холодній воді хустку. Він усвідомив тоді, що мати його також любить.

Параска колись любила хвалитися, що, "як би й світ валився", вона ніколи не пропустить щорічного шевченківського святкування в місті. Але цього березня, напередодні концерту, Параска заявила, що вона не була в настрої йти. На додаток до жакливої журби за Біллі, їй боліло горло, а на губі з'явилася виразка. Але насправді, більше, ніж біль горла, ніж виразка на устах та холодна погода, непокоїв її сон, який мала попередньої ночі.

Коли ж розповідала Френкі про той сон, уся трусилася, а гусяча шкура виступала в неї на руках і ногах.

Годину перед концертом заїхали ваговозом Парасчині сусіди Том і Віра Мельники і так їй заохочували і намовляли, що в Параски не було просто виходу, тільки вхопити плащ і їхати з ними на концерт. Як тільки вона втиснулася до шоферської кабіни, відразу почала розповідати про свій сон.

"Віро, ти знаєш, які дивні бувають сни, ніби правдиві, але й не правдиві. Я уві сні годувала наших свиней. Це ніби була наша куча, але й не наша, наче якась велика зелена печера. Я годувала

свиней, як це звичайно роблю, аж раптом, зовсім несподівано, вони — ці свині— кинулися на мене. Я знала цілком певно, що вони до мене допадуться, в мене не було найменшого сумніву, тож я обернулася й почала втікати. Бігме, Віро, це було жакливо! Я лякаюся навіть тепер, коли тобі про те оповідаю. Ці свині не були свині, це були люди, погані страшні люди з викривленими обличчями. Вони верещали й показували пальцями на мене. Я так перелякалася, що збудилася, а моя постіль була мокра і від неї йшов запах поту. Це був один жак!”

Параска затрусилася, як тільки згадала про свій сон. Віра Мельник взяла Парасчині порепані руки в свої мозолисті долоні й почала натирати й гріти їй пальці. Параска нахилилася до подружки й шепнула: “Чи пам’ятаєш, Віро? Ніч перед смертю мого батька мені також снилися свині”.

Вестибюль Українського народного дому був переповнений. Люди гукали один до одного, тупали, обтрясаючи з чобіт сніг, жукали в заціплені долоні, щоб їх зігріти. Попри холод і сніжну заметіль, зібралось багато народу.

Параска й Мельники, йдучи до своїх місць, були в половині тьмяного проходу між рядами крісел, коли з п’ятми виринула Софія Гевко, щоб перехопити Параску. Це була огрядна жінка зі страхітливим “перманентно” накрученим волоссям, пофарбованим у смолясто чорний колір.

“Я мушу поговорити з вами, Параско. То дуже важне!”

Софія була така схвильована тим, що хотіла сказати, що спершу було важко її зрозуміти.

“Параско, я саме дістала листа від кузинки Нетті. Ви її раз зустрічали, вона з іншого кореня родини. Та ви не повірите, що вона написала! Я дістала цей лист у середу — я часто листів не пишу. А може пам’ятаєте Ольгу Кузик, що вийшла заміж за того бешкетника Джова Ковалю у Беліссі? Ну, то знаєте, що в них є дочка?”

Параска знала, що в Ковалів була дуже гарна дочка. Це була та дуже гарна дівчина, яку Біллі зустрів на весіллі останньої весни.

“Ну, от”, — Софія була така схвильована, що бризкала слиною на Парасчине розпашіле обличчя. “Отож, у всякому разі, ця їхня Оленка зникла, пропала в той самий час, що й Біллі. Ольга казала всім, що Оленка живе в Вінніпезі в свого жонатого брата. Брехня! Все була брехня! Ольга брехала, бо її змусив до того Джов. Він казав, що заб’є її, коли б вона комунєбудь писнула правду. Джов певний, що Оленка завагітніла, та й поїхала до Едмонтону робити аборт. Ну, що, Параско, я сказала б, що тут для вас відповідь”.

Тріюмфуючи, що саме вона принесла цю приголомшливу вістку, Софія зникла, докинувши тільки, що все це аж смердить.

Параска наосліп дійшла до свого місця. Коли сіла, її уста рухалися в тихій молитві подяки Матері Божій. Вона відчула приплив радості. Її Біллі, її працьовитий, покірний і вродливий син був живий і здоровий. Хвала Богу! Він поїхав кудись із тією дівчиною.

Всю ніч, перекидаючися в ліжку з боку на бік, Параска була то щаслива, то лиха, то знову щаслива. Лиха на свого улюбленого сина через те, що він так нерозсудливо вчинив, утікши з якимсь дівчам, яке ледве знав, утікши з якоюсь наївною малою істотою, яку зістрів на весіллі. Як віг міг завдати їй і Френкі таких пекельних мук? Над досвітком, одначе, вона вже не була лиха. Вона мала вже досить болю. Вранці, вийшовши з кухонних дверей, щоб вилляти помиї, Параска почула запах весняного вітру "шінук" і шойно тоді помітила, що сніг кругом хати почав танути. Цей ранок здався їй якимсь чудесним. Вона постояла хвилину на ганку, не зважаючи на те, що сніг танув на даху і вода капала їй на голову й на плечі.

Пізніше, прибираючи стіл до снідання, Параска розглянулася навколо. Її маленька проста кухня здалася їй чепурною, й навіть свист чайника звучав, як музика. Вона не пам'ятала, чи колинебудь була така щаслива.

Мішаючи кашу на снідання для Френкі, Параска раптово застигла в русі. Вона, нарешті, усвідомила, що на тридцять восьмому році життя стала бабунею. Вона була переконана, що Біллі приїде на Великдень, а може й раніше. Він на тому весіллі зробив ту наївну дівчину вагітною. Параска обраховувала в голові. То весілля було на початку червня. Це, мабуть, тоді й сталося. Чим більше вона роздумувала, тим більше в її уяві почало все вкладатися на своє місце: його зміни в настрої, роздратування нею, аджеж до того часу він був таким добрим, прямо ідеальним сином! Все стало тепер ясним.

Сидячи під час снідання проти ясноокого Френкі, вона вперше усвідомила, який він худорлявий та блідий. У спонтанному напливі щастя й любови Параска простягнула понад стіл руку і, вхопивши його долоню в свою, стиснула її так цупко, що Френкі аж запротестував. Повернувшись додому попереднього вечора, вона збудила Френкі, щоб сказати йому новину. Вони обоє плакали в відпруженні й радості. Цього ранку Френкі не говорив багато, але вона бачила, що він був так само щасливий, як і вона. Всміхаючися до нього через стіл, вона почала прибирати посуд, повна енергії, як колись. Її малий Френкі став дядьком, але вона вирішила йому ще цього не казати. "Бідний Френкі", — думала вона й дивилася вслід йому, аж поки він не зник за стодолю. Вона мусить роздобути трохи грошей, щоб купити лампу до радіоприймача. Френкі пережив таку

грошей, щоб купити лампу до радіоприймача. Френкі пережив таку жахливу зиму, що заслужив на направлене радіо.

Того ранку Параска почала наводити весняні порядки в хаті. Хата була досить занедбана, а ті двос молодят могли з'явитися кожної хвилини. Вона не хотіла засоромити свого Біллі. Параска приготувала довжелезний список обов'язків для себе й для Френкі. Френкі зробив порядки в повітці, висушив і порозвішував приладдя, точно так, як залишив його Біллі. Тоді вивіз геть зі стайні купу старого перегнилого гною. Параска скребла підлогу, аж дошки стали майже такі білі, як нафтове мило, яке вона вживала. Помила оцтом і водою вікна зсередини й ззовні, продезінфікувала смердючий виходок за хатою, насипавши туди багато вапна, а тоді вичистила шіткою сидження. Потім вивітрила пухові подушки, ковдри та цінний килим, який прикрашував стіну в гостинній.

Працюючи, вона робила пляни на наступний день. Треба піти до крамниці Дольського та купити вапняної фарби в кредит. А тоді вона випере й накрохмалить фіранки, але тільки, коли вже стіни будуть помальовані. А як все буде чистеньке, вона почне думати про виправу для дитини. Сама думка про те прискішувала биття її серця.

Пораючися біля хати, Параска в своїй уяві розмовляла з Біллі, картала його за нерозважну поведінку та за те, що не послухав її порад. Як вона терпіла тоді, коли зламала дерев'яну ложку на його спині за те, що брехав їй! Це було в серпні минулого року, коли він сказав їй, що відвідував приятеля, а насправді підсів до когось, що їхав до Белліс, щоб там зустріти ту дівчину, Оленку Коваль. Оленка була ще дитиною. Її батьки навіть не були католиками, а батько був картяр і пияка. Оце родинонька! Параска була люта, коли дізналася, що Біллі витратив їхні важко зароблені гроші, які вона йому дала на автобусний квиток, щоб купити торбинку тій дівчині. Коли вона насила на нього, Біллі поглянув на неї своїми холодними синіми очима і признався, що витратив сім доларів на торбинку з червоної ляхованої шкіри. Сім доларів! Параска ніколи не витратила стільки грошей навіть на недільну сукню. Молоді люди бувають такі дурні! Дурні й безвідповідальні!

Перша субота в квітні була чудова. Четверо хлопців з міста гралися на березі річки Міртл. Вони подалися туди, щоб перевірити глибину ями, в якій літом плавали. Ковзаючися по мокрому листю, яке покривало береги, вони гукали та кричали один до одного, аж поки не дійшли до того місця, де лежала колода, майже занурена в воду, з якої вони іноді стрибали. Пописуючися перед хлопцями, Ігор Грушка видряпався на колоду й удавав, що буде стрибати в воду. Раптом він побачив щось у воді. Коли ступив

уважно далі по колоді, об'єкт у воді захитався й злегка обернувся. Коли він пильніше придивився, побачив синій светер. Він нагло кинувся назад і мало не впав з колоди в воду. У светрі була обліплена листям опуклість. То було рам'я, що ліниво колихалося у воді.

Згодом він оповідав, що відразу знав, що це було. Всі чотири хлопці знали. Що іншого могло бути на віддалі п'яти хвилин ходу від хати Зайчуків?

Коли хлопці видряпалися на стрімкий беріг річки, наступив другий шок. На віддалі яких трьох метрів від них лежало друге тіло. Воно було майже все покрите листям, гіллям і кусками брудного льоду. Хлопці потім казали, що вони знали, хто була ця дівчина, бо вгледіли з-під листя її червону спідницю й червону торбинку. Згодом вони не могли погодитися, котрий з них відважився підняти брудну, повну жуків, пляшку, що лежала в стіп дівчини. Це була пляшка з-під горілки, тількишо плин у ній не був горілкою, а стрихніном.

Всі чотири хлопці видряпалися на мокрий берег і летіли, наче за ними гналося сто чортів. Вони мчали через пасовисько Стахняка, коли побачили Зайчуків.

Параска та Френкі направляли дротяну загорожу, яка розділяла їх від ферми Стахняка. Заскочені зустрічю з Зайчуками, хлопці застигли на місці. Вони знову хотіли втікати, але Параска, пізнавши синових шкільних товаришів, покликала їх до себе.

"Хлопці, ходіть сюди! Ходіть і привітайтеся з Френкі!"

Френкі, побачивши товаришів, кинув усе, перескочив огорожу й безладно побіг до них. Параска тільки стояла на місці, всміхалася й чекала, щоб вони прийшли до неї.

СПІЛЬНА ФОТОГРАФІЯ

Діно Будзаті

На фотографії — учениці другої кляси Колежу Чезаріні, зібрані на подвір'ї. Стара випадково знайшла її на дні якоїсь там шухляди. І розглядаючи її, веселиться. На ній, samozрозуміло, стоїть також і вона, в першому ряді, з косами.

Її товаришки! Думала, що їх назавжди загубила, а ось тут вони усі — в її руках, розміщені на три ряди, на сходах; і втікати їм — ніяк.

"Ну, послухаймо! Ти там, нагорі, перша справа! Та, що стоїть на крислі! Ага, це ти, Адо! Так, ти! Скажи мені, чому всміхаєшся?"

"Не знаю, пані. Чому всміхаюся? Та ж кожна з нас тут усміхається... Кожен, хто стає до фотографії, конечно, всміхається."

"Як же ти про інших можеш знати? Ти їх не бачиш. Вони всі спиною до тебе повернулися. А може й ніяка з них не всміхається, лиш ти одна; що ж ти про це знаєш? Я радше побоююся, що ти — дурненька, Адо... Я переконана, що товаришка, яка поруч тебе стоїть, дасть мені розважливішу відповідь... Так! Ти, Розетто! Чи поясни мені, чому ти всміхаєшся?"

"Я?... Ох, позувати до фотографії — для мене така смішна річ... бере мене сміх, бо... бо всі ми стоїмо, позуємо... чепурненько одягнені... наче панночки... хто знає, яке враження буде з фотографії..."

"А ти, Робертіно, чом усміхаєшся? Чи теж для тебе це річ — така смішна?"

"Не знаю... але до фотографії завжди слід усміхатися, так кажуть... Може, щоб з фотографії вийшло краще враження... Люди оглядатимуть знімок, і подумують, що ми — щасливі й задоволені. Зрештою, якщо навіть бувають неприємності, то краще їх для себе тримати..."

"Неприємності, неприємності! Що це за грубе слово! А ти, Лучієтто, чи могла б ти відповісти мені: чому всміхаєшся?"

"Якщо вас справді цікавить, пані, то мене взяв сміх, коли я подумала про Паоліні вуха, тієї Паоли, що в третій клясі... Знаєте? Ми до них зовсім привикли, але хто його знає, як вийдуть на фотографії ті два абажури..."

"Виглядає, що до усмішки мало вам треба. А ти, красна Крістіно, чи скажеш мені, чому посміхаєшся?"

"Ох, пані, тут зараз Франка мені докучає..."

"Як то докучає тобі?"

"Ліктем штовхає мене, щоб я кривилася, підштовхує ліктем..."

"То ти! То ти штовхаєш мене... Пані, не вірте їй: то Крістіна почала кривитися до мене!"

"Буде! Годі! А ти там! Називаєшся Палометта, якщо не помиляюся? Так! Чи скажеш мені, чому всміхаєшся?"

"Пробачте, пані! Чому ви перескочили? Чому не запитуєте мене?"

"Тебе не запитую, бо не запитую. Я ж бо не примушена кожду з вас розпитувати. А до того мені здається, що ти, Люїзо, не так то вельми всміхаєшся..."

"Та певно, що також і я всміхаюся..."

"Добре! Але я тепер бажаю, щоб мені Палометта відповіла... Ну, чому ж ти всміхаєшся; Палометто?"

"Всміхаюся, бо сьогодні — свято, бо теж школі — кінець і починаються вакації, бо тепер теж гаряче й уже немає в мене відморожень; я так терплю від тих відморожень..."

"А ти, Софіє?"

"Я не усміхаюся, пані. У мене такі уста від природи, шкіра моїх губ така натягнена, що зуби видно... Мама каже мені, що це не має значення, що все таки я миленька... але всі мої товаришки звать мене... звать мене..."

"Ну, кажи! Як звать тебе?"

"Мене називають трупиком, черепом: ось як прозивають мене".

"А ти, Маддалено (графинка, якщо не помиляюся?), всміхаєшся чи не всміхаєшся?"

"Ах, пані, пригляньтесь до мене! Вам слід розсудити, чи всміхаюся..."

"Не бачу, тут плямочка якраз приховує твої уста..."

"Зітріть її, пані. І так побачите, чи я всміхаюся, чи ні."

"Та ж її неможливо стерти, вже тій плямочці найменше п'ятдесят років... вона майже вже така стара, як і я сама... бо я стара... Ну то що ж, дівчата... ви ще не впізнали мене?"

"Нова директорка?"

"Та де там директорка! Я — одна з вас, я — Люїза! Вже хіба я зовсім до неї не подібна? Ось вам! Я — Люїза, і всіх вас пам'ятаю... Всміхаєтесь? Га, всміхаєтесь?.. А чи знаєте, скільки з вас ще сьогодні живе?.. Чи котрусь це цікавить?.. Мовчите? Мабуть довідатися вам страшно?.. То я вам скажу: нас було тридцять вісім, а між живими залишилися лише чотири."

"Люїзо, послухай! Я тобі подарувала була шкіряну ручну торбинку, пам'ятаєш? Скажи, принаймні, мені, Люїзо. Скажи мені: чи я ще живу?"

"Безперечно, що пам'ятаю, люба Маддалено... Торбинка! Але пізніше, як тобі було вісімнадцять років, ти теж намагалася відбити для себе мого нареченого, правда?.. І якраз тому бажаю вдоволь-

нити тебе: так! Ти померла! Вже від певного часу — мертва й похована”.

”Від певного часу? Чому від певного часу?”

”Якщо хочеш знати, вже більше як сорок років минуло, відколи я була на твоєму похороні. А похорон був зовсім звичайнісінький, присягаюся... Дифтерит!”

”Пані, пані, буде! Залишіть нас, сьогодні — свято... Чому ж ви прийшли розказувати нам оці лихі речі?”

”Ого, яка зухвалість в тебе, Грацієлло! Боїшся? Проте ж ти всіх підстерігала й учительці доносила. Так приємно було тобі приглядатися, як нас карали... Тому й послухай, ти якраз...”

”Ні, ні, замовчіть, пані! Я нічого не хочу знати. Я затулю собі вуха!”

”А як затулиш? Не можеш! Ти — зфотографована з опущеними руками, не можеш піднести рук до вух...”

”Ні, ні, пані Люїзо, благаю вас, замовчіть!”

”А навпаки, от тобі — так навчишся шпигувати!: ти померла на двадцять шостому році життя. Служницею якоїсь там родини Меллоні... слухаєш мене?.. Ти була коханкою одного з хлопців... Померла в шпиталі від тифу, майже як собака, розумієш? Дали всміхаєшся?”

”Ходімо геть звідсіля, забираймося! Аби ця відьма перестала... Швидко, бігом до кімнати, позамикаймося!”

”Втікати? Та ви ж не в силі поворухнутися й на міліметр! Ви — зфотографовані. Як статуйки, прибиті одна біля одної — в рядочку... А тепер я сповіщу вам — одній за другою — про ваші вчинки, що досі ще вам невідомі, про ваші мерзенні справи, про майбутні ваші нещастя, розкажу вам, від чого ви померли... Ах! трохи повеселюся! Скажіть, дівчата, чи пам’ятаєте оту червону одежинку, що так личила мені? Не пригадуєте тієї прогулянки до Чертози? Що ж залишилося з тих нестримних сміхів? А, було, сміялися ми, правда? Вистачала дурничка... Самотня, в холоді на цьому проклятому горіші, без найменшого створіння, що піклувалося б про мене, в нудоті, бідна, беззуба, з виду така огидна: от вам яка Люїза!.. І спати не хочеться мені, і ніч така довга, і ніхто до мене не зайде... Ох, дайте мені потішити себе, розповідаючи вам, як кожна з вас померла!”

(Шановний пане, прикро нам...)

КІНЕЦЬ СВІТУ

Одного ранку, десь коло десятої, на небі з’явився над містом кулак. Згодом повільно відкрився, широко, до пазуристої руки, і так

застиг, неначе величезний балдахин нещастя. Виглядав він наче з каменя, але це не був камінь; виглядав він наче з плоті, але тілом не був; виглядав навіть наче з хмари зроблений, але хмарою не був. То був Бог. І кінець світу. Незначний шепіт, що спочатку зріс у верещання, а згодом у виття, побіг по дільницях, щоб урешті злитися в один голос, шільний і жакливий, що стрімко підносився наче з сурми.

Люїза і П'єстро тоді були на невеликому майданчику, що на таку ранню годину був ще теплуватий, ввесь обгороджений казковими будинками і почасті городами. А на небі, на неосяжній височині, рука звисала. Вікна відкривалися навстіж посеред зойків покликів і жаху; а початкове виття мало-помалу вщухало. Розхристані молоді жінки з порога приглядалися до апокаліпсису. Люди виходили з хат, за більшого бігом, відчуваючи конче потребу чомусь рухатися, шонебудь робити, зовсім розгублені. Люїза нестримно заридала. "Знала я", — схлипуючи, белькотала, — "Знала, що воно так закінчиться... ніколи до церкви, ніколи жадної найменшої молитви... байдуже було мені, зовсім байдуже, а тепер... Я відчувала, що воно так закінчиться..." Що ж міг П'єстро їй сказати на розраду? Сам він розридався, як мала дитина. І більшість людей також були в сльозах, особливо жінки. Лише два монахи, жвавенькі старики, проходили веселі, як солов'ї: "Кінець тепер всім хитрунам!", — радісно вигукували, простуючи широким кроком і звертаючися до найпомітніших прохожих. "Еге! Вже вам хитрувати годі! Тепер, ми хитруни!" (і глузували), — "Нас завжди висміювали, до недоумкуватих зараховували; а тепер побачимо: хто справді був хитруном!". Веселі, наче школярки, крокували крізь юрбу, що зростала та дивилася на них злісними очима, не відважуючися реагувати. Вже від кількох хвилин вони зникли за провулком, як майже інстинктивно якийсь мужчина кинувся їх догнати, неначе б не використавши цінної нагоди. "Боже мій!", — гукав він, б'ючи себе в чоло, — "Ну, подумайте тільки! Та ж вони могли нас висповідати!". "До біса!", — докинув інший, — "Які з нас дурні! От нам під носом з'явилися, а нікому й на думку їх задержати!". Та хто ж тепер жвавих братчиків ще був у силі догнати?

Тим часом жінки й навіть зухвалі чолов'яги поверталися з церков, прокиляючі, пригнічені та розчаровані. Найзначніші сповідники позникали, — казали, що їх, мабуть, привласнили собі найвище начальство та потужні промисловці. Яке дивне диво! Чудесно якомсь гроші далі зберігали певний престиж, хоч і тепер був кінець світу! Хто його знав: залишилося ще кілька хвилин, кілька годин, а може й кілька днів? А коли мова про наявних ще сповідників, то по церквах зродився такий жакливий натовп, що годі було уявити. Ішли чутки про поважні нещасливі випадки, спричинені якраз над-

мірним заметушенням; про шахраїв, які, переодягнені в священників, сповідали людей, навіть по домах, вимагаючи за те неймовірно великі гроші. Натомість молоді пари поспішно віддалялися, вже зовсім без найменшої дрібки стриманості, і розглядалися по лужках городів, щоб востаннє покохатися. Тим часом колір руки став зовсім землястий, хоч сяяло сонце: таким чином долоня виглядала ще страхітливою. Почала навколо поширюватися чутка, мовляв, катастрофа от-от неминуча; декотрі твердили, що до полудня вже не дочекається нікому.

Тим часом у невеликій галерії одного з будинків, яка стояла трохи вище від рівня вулиці (до неї можна було дістатися паркою сходів, що розкривалися віялом), хтось запримітив молодого священника. Уткнувши голову між плечі, він ступав квапливо, неначе страшно було йому втікати. Чудною здавалася в таку годину присутність священника у цьому розкішному домі, переповненому куртизанками. "Священик! Священик!", — почувся звідкись крик. І поки він встиг утікти, юрба блискавично обступила його. "Висповідай нас, висповідай нас!" — гукали до нього. Він зблід, а люди потягли його до якоїсь невеличкої й граціозної альтанки, що з галерії виступала, мов покрита проповідальниця; здавалося, немов якраз навмисно для того побудована. Відразу довкола неї мужчини й жінки злилися десятками в безладне гроно; вдираючися знизу, вилазили нагору декоративними виступами, хапаючися за колонки й за край поруччя; зрештою, це не було аж так високо.

Священик почав слухати сповіді. Швидко вислухував пригнічені зізнання незнайомих (яких тепер вже зовсім не турбувало те, що інші все чули). Не доказали ще вони, як вже він правницею креслив короткий знак хреста, відпускав гріхи і безпосередньо переходив до наступного грішника. А було їх стільки! Розгублений, священник дивився навколо себе, міряючи приплив гріхів, що все зростає, яких слід було йому ще відпустити. З великим зусиллям Люїза і П'єтро також добилися до нього; вдалося їм до сповіді приступити. "До церкви ніколи не ходжу, брешу...", — нестримно кричала молодичка, в шаленстві самопониження, побоюючися, що вчасно не впорається... "І до того додайте гріхи, які хочете... додайте навіть усі, які існують... Я тут не з переляку, повірте, а тільки з бажання стати близько Бога, присягаюся, я... — переконана у своїй щирості." "Відпускаються твої гріхи...", — промимрив священник і повернувся до П'єтро.

Але якась несказанна тривога почала зростати серед людей. Хтось запитав: "Скільки ще часу залишилося до страшного суду?" Інший, добре поінформований, глянув на годинник. "Десять хвилин", — компетентно відповів. Це почув також священник, і відразу кинувся тікати. Юрба ж, ненажерлива, придержала його. Тепер він

виглядав, мов лихоманкою розпалений; було ясно, що хвиля спо-відей до нього допливала вже хіба лиш, як невиразний шепіт, позбавлений всякого глузду; він робив знаки хреста, один за одним, повторював "відпускаються твої гріхи...", так собі, зовсім механічно.

"Вісім хвилин!", — повідомив якийсь чоловічий голос з натовпу. Священик дослівно дрижав, бив ногами в мармур, мов дитина в кризі капризу. "А я? А я?", — почав благати, розпачливо. Ті прокляті всі позбавляли його можливості спасти власну душу! До біса всі вони! Та як же тут йому звільнитися? Як потурбуватися про себе? Мало бракувало, щоб він заридав. "А я? А я?", — запитував незліченну юрбу прохачів, пожадливих до раю. Але ніхто на нього не звертав уваги.

(Переляк у театрі Скаля)

СЕМЕРО ВІСНИКІВ

Відколи я пустився у розвідку батькового царства, з кожним днем віддаляюся від міста, і вістки, що доходять до мене, шоразу рідкісніші.

Перейшов я шойно тридцятку, коли вирушив у подорож. Минуло вже більш, як вісім років — точнісінько вісім років, п'ять місяців і п'ятнадцять днів — неугавного маршу. Виїжджаючи, я гадав, що за кілька тижнів дійшов би без труднощів до границі царства. Навпаки, шораз нові племена зустрічав, шоразу нові міста і скрізь людей, які говорили моєю мовою і звали себе моїми підданцями.

Подоколи й здається мені, що бусоля географа зовсім збожево-ліла; наче б ми переконані, що прямуємо на південь, а насправді лише кружляємо навколо себе, не віддаляючися від столиці. Це могло б пояснити, чому ми не дійшли ще до границі царства.

Але найчастіше мучить мене сумнів, думка, що цієї границі немає, що царство розлягається безмежне; що, скільки я б не ішов вперед, до кінця ніколи не дійду.

У подорож я пустився після тридцятки (запізно, може). Друзі, самі й рідні, висміювали мій проєкт, називаючи його марнуванням найкращих у житті років. По правді, й мало хто з моїх вірних пого-дився вибратися в дорогу зі мною.

Всупереч моїй бездумності — якої тепер вже не знаю — я потурбувався, щоб під час подорожі задержати зв'язок з ріднею; і з вершників ескорту вибрав собі сімох найкращих вісників.

Я гадав, наївний, що семеро вісників, мабуть, — надмір люду. З часом я усвідомив собі, що це число — смішно незначне; хоч і жаден з них ніколи не захворів, жаден не попав у розбійницькі

пастки, жаден не загнав коня до смерти. Кожен з них служив мені з такою впертістю й відданістю, що тяжко буде мені їх колись винагородити.

Щоб легше відрізнати їх, я кожному надав нове ім'я за алфавітним порядком: Анатоль, Борис, Володимир, Гаврило, Георг, Данило, Еммануїл.

Не звикнувши віддалятися від дому, я вислав туди першого, Анатоля, увечорі другого дня подорожування, коли ми вже пройшли вісімдесятку льє. Наступного вечора, щоб забезпечити собі безпереривність комунікацій, послав другого, а згодом третього, пізніше четвертого, без перерви. Аж до восьмого вечора, коли виїхав Еммануїл: перший з них ще не повернувся до табору.

Догнав він нас аж після десятих днів, коли розкладали табір на ніч у пустій долині. Від Анатоля я довідався, що його швидкість виявилася меншою, ніж передбачено. Я думав: він пробіг би, подорожуючи самотнім на одному з найкращих жеребцєві, за цей сам час від нас подвійну віддаль; навпаки, він спромігся лише проїхати одну відстань з половиною. Коли за один день ми проходили сорок льє, він долав шістдесятку, не більше.

Борис, який до міста виїхав третього вечора подорожування, догнав нас аж п'ятнадцятого; Володимир виїхав був четвертого, а повернувся аж двадцятого. Швиденько я спостеріг, що вистачало помножити на п'ять число пройдених днин маршу, щоб угадати день повернення кожного вісника.

Чим більше ми віддалялися від столиці, тим довший ставав шлях моїх посланців. Після п'ятидесятих днів маршруту проміжок часу між приїздом одного вісника й наступного почав помітно зростати. Коли спочатку до табору повертався вершник шоп'ять днів, тепер треба було чекати на нього двадцять п'ять. Таким чином голос мого міста щоразу слабшав; минали цілі тижні, під час яких я не одержував жадної вістки.

Після шістьох місяців — ми вже перейшли за гори Фазані — інтервал між приїздом вісників значно виріс до добрих чотирьох місяців. Приносили тепер мені лише далекі вістки; конверти доходили до мене пом'яті, подеколи поплямлені вогкістю ночей, переспаних по луках тим, хто їх мені приносив.

Простували ми далі. Даремно я намагався переконати себе, що хмари, які перебігали над головою, були ті самі, що в моєму дитинстві; що небо далекого міста нічим не відрізнялося від блакитної бані, що нависала над нами; що повітря було те саме; однаковий подих вітру, тотожні голоси птахів. Хмари, небо, повітря, вітри, птахи з'являлися мені насправді, наче зовсім нові, зовсім відмінні речі; і я себе чомусь чужинцем почував.

Вперед, вперед! Волоцюги, які ми зустрічали на рівнинах,

казали мені, що границі — недалекі. Я закликав своїх людей, щоб не зупинялися; гасив збентежені слова, що родилися на їхніх устах. Минули вже чотири роки. Яка втома! Столиця, мій дім, батько стали такі чудно далекі, що в них я вже майже й не вірив. Сьогодні, між двома поверненнями вісників минало добрих двадцять місяців мовчання й самоти. Приносили мені дивні листи, пожовклі від часу; в них я знаходив забуті імена, незвичні мовні звороти, почуття, яких ніяк я не міг збагнути. Над ранком, після однісінької ночі відпочинку, тим часом, коли ми рушали в дорогу, посланець пускався в протилежний напрям, щоб до містта понести мої листи, приготовані від довшого часу.

Вже минуло вісім з половиною років. Сьогодні, я самотній вечеряв під шатром, коли ввійшов Гаврило, який ще був у силі всміхатися, хоч спотворений утомою. Вже сім років минуло, відколи я його не бачив. За цей довжелезний час він лише гнав і гнав почерез луги, ліси та пустині, міняючи коня, хто знає скільки разів, щоб принести мені цю в'язку листів, що їх прочитати ще досі в мене не знайшлася охота. Відійшов він уже спати, і завтра над світанком відїде знову.

Востаннє відїде. На книжечці я вирахував, що Гаврила знов побачу (якщо все гаразд піде, якщо обоє подорожуватимем, як досі) аж за тридцять чотири роки. Мені буде тоді шістдесят два роки. Та вже відчувається втома; і смерть, мабуть, мене раніше скосить. Отак я вже ніколи й не побачу його.

За тридцять чотири роки (раніше навіть, значно раніше) Гаврило несподівано помітить огні мого табору й запитуватиме себе, чому я за цей час пройшов лише такий короткий шлях. Як і сьогодні ввечері, добросердний вісник увійде до мого шатра з листами, пожовклими від років, наповненими безглуздими новинами про давно призабутий час; і зупиниться на порозі, побачивши мене, нерухомого, розпростертого на злиденному ложі, з двома солдатами з боків, із смолоскипами, мертвого.

Та все таки їдь, Гавриле, і не кажи мені, що я жорстокий! Понеси мій останній привіт до міста, де я народився. Ти — останній живий зв'язок із світом, що колись був також моїм. Найсвіжіші послання дали мені знати, що змінилося чимало речей, що батько мій помер, що корона перейшла до старшого брата, що всі вважають мене мертвим, що побудували високі палати з каменя на тому місці, де раніше були дуби, під які я самотній ішов забавлятися. Одначе, це все ж надалі моя стародавня батьківщина.

Ти — останній зв'язок із ними, Гавриле. П'ятий вісник, Георг, який дожене мене, як Бог дасть, за рік і вісім місяців, вже не відїде, бо не вистачило б йому вже часу, щоб назад повернутися. Після тебе настане тиша, Гавриле! Хібащо, нарешті, я знайду ту гра-

ницю, так очікувану. Але чим більше я вперед прямую, тим більше переконуюся, що ця границя не існує.

Підозріваю, що цієї границі немає, бодай у тому розумінні, в якому ми звикли мислити. Немає перегородних високих мурів, ані розмежових долин, ані гір, що забороняють всякий прохід. Напевно й перейду границю, зовсім непомітно, і далі ігнорантом простуватиму вперед.

Тому й бажаю, щоб Георг і наступні посланці, як тільки знову доженуть мене, вже більше не вибиралися в дорогу до столиці, а, навпаки, мене випереджали на шляху, щоб передчасно я пізнав, що мене чекає.

Від певного часу, увечорі, охоплює мене незвична тривога — вже не жаль за покинені радості, як траплялося на початку подорожі; а радше — нетерпіння пізнати невідомі землі, до яких простую.

Чимраз частіше зауважую, і досі не звір'яв я того нікому, як з дня на день — у міру того, як простую до неймовірної мети — на небі блищить незвичайне сяйво, якого досі я ніколи ще не бачив, навіть у снах; і як рослини, гори, ріки, крізь які ми переходимо, виглядають, наче з іншої суті створені, і повітря, наче насичене призивками чогось невимовного.

Завтра, над ранком, нова надія потягне мене ще далі вперед, у напрямі до тих гір, що їх тепер тіні ночі закривають. І знову вирушу в дорогу, а тим часом Гаврило зникне за обрієм, у протилежному напрямі, щоб понести ло далеченного міста моє непотрібне послання.

(Семеро вісників)

ДІВЧИНА, ЯКА ПАДАЄ

На вершку хмарочоса дев'ятнадцятилітня Марта нахилилася; і коли побачила місто, що сяяло знизу, закрутилася в неї голова.

Хмарочос був срібний, незмірний і шасливий серед цього прекрасного непорочного вечора, а вітер розтягав легесенькі волокна хмар, тут і там, на тлі абсолютно неймовірної синяви. Була це якраз година, коли надхнення полонить міста, і коли кожного, хто не осліпнув, воно приголомшує. З тієї повітряної вершини дівчина бачила, як вулиці й маси будинків корчилися у довгих спазмах присмерку, і там, де кінчалася білість хатин, починалася блакитність моря, що згори виглядало похиле. А тому, що насувався зі сходу вуаль ночі, місто стало поволі ніжною безоднею, що, кишіючи світлами, тремтіла. В ній були потужні чоловіки і жінки — ще потужніші хутра та скрипки, оніксом оздоблені автомобілі, фосфоресцентні

вивіски нічних ключів, алеї погаслих палат, фонтани, діаманти, античні мовчазні городи, гулянки, бажання, кохання і, понад тим всім — оте приголомшливе зачарування вечора, що навівало сні величі й слави.

Побачивши всі ці речі, Марта нестримно нахилилася над балюстрадаю й пустилася в порожню. Здавалося їй, наче в повітрі ширяє; але вона падала. Беручи до уваги надзвичайну височину хмарочоса, вулиці й майдани там унизу, на дні, здавалися незвичайно далекими; і хто знає, скільки часу треба буде, щоб туди добратися. А дівчина падала.

В цій годині тераси та балкони останніх поверхів були переповнені елегантними й багатими людьми, які попивали коктейлі та вели нісенітні розмови. Музика випливала безладними й невиразними хвилями. Марта пролетіла попри них; а декотрі, нахилившись, приглядалися до неї.

Такі лети — здебільшого якраз дівчат — не були рідкісною подією в хмарочосі; це була для мешканців цікава розвага. Тому то за ті квартири платили дуже високі гроші.

Сонце, що цілком ще не зайшло було, намагалося з усіх сил осяяти Мартину сукню. Була це скромна собі одежинка, весняна, готовою куплена, за дешеві гроші. Але ліричне сяйво заходу сонця її покращало, надаючи їй майже шикарного вигляду.

З балконів мільярдерів простягалися до неї галантні руки, підносили квіти та келішки. "Панночко, маленьку чарочку?... Ніжний метелику, чому з нами не затримаєшся на хвилинку?" Вона сміялася, перепурхуючи, щаслива (а тим часом падала):

"Ні, дякую, друзі. Не можу. Я поспішаю дійти."

"Куди ж?" — питали її.

"Ах, не розпитуйте мене", — відповідала Марта й руками помахувала на знак дружнього прощання.

Якийсь молодик, високий, чорнявий, зовсім витончений, простягнув руки, щоб схопити її. Вона йому подобалася. Однак Марта швиденько відхилилася: "Як так можна, пане?", і встигла ще маленький шиголь йому в ніс дати.

Отож люди з розкішних верств цікавилися нею, і це вповні її задовольняло. Вона почувала себе привабливою, модною. В уквітчаних терасах, серед метушливої біганини вдягнених у біле лакеїв і поривів екзотичних співів, заговорили кілька хвилин, а може й менше, про ту молодицю, яка проходила (згори униз, вертикальним шляхом). Декотрі вважали її красивою, інші ж — отак собі, звичайно, але всім вона здалася цікавою.

"Перед вами — ціле життя", — казали їй, — "чому ж так поспішаєте? У вас ще чимало часу, щоб бігти й задихуватися. Зупиніться на хвилинку з нами; це насправді лише скромненьке дружнє прий-

няття, але, ми не сумніваємося: вам приємно буде". Вона почала відповідати, як тут уже прискорення сили тяжіння понесло її на спідній поверх; на два, три, чотири поверхи нижче. Як весело провалюватися, коли років — ледве дев'ятнадцятка!

Правда, віддаль, що простягалася до дна, це значить до рівня вулиць, була незмірна; менша, ніж пару хвилин тому, безсумнівно; але в усякому разі ще значна.

Тим часом сонце стало поволі зникати, перетворившись в червонуватий мерехтливий гриб, і занурилося в морі. Тому то не було вже його животворних променів, що осяювали одежинку дівчини та від яких вона ставала привабливою кометою.

Тепер серед квартир Марта бачила вже не лише товариства безтурботних людей; іноді були там теж контори, де службовки сиділи в чорних або синіх фартухах за невеликими столиками, в довгих рядах. Декотрі були такі молоденькі, як і вона сама, подеколи навіть молодші від неї, і вже так перетомлені працею дня! Час від часу вони підводили очі від зайнять і друкарських машинок. Також вони побачили Марту, і дехто до вікна побіг: "Куди йдеш? Чому так поспішаєш? Хто ти?", — гукали до неї, а в голосах чулося щось таке подібне до заздроси.

"Там унизу на мене чекають", — відповідала вона. "Задержатися не можу. Пробачте мені". Й далі сміялася, коливаючися над безоднею. Але вже це не були ті нестримні сміхи, що раніше. Нишком, непомітно, вже цілком засмеркло, і Марта стала відчувати холод. Тим часом вона глянула вниз: біля входу до будинку вона побачила яскраве сяйво світел. Там зупинялися чорні автомобілі (через віддаль виглядали не більші від мурашок), вилітали з них мужчини з жінками й поспішно заходили. І в тому мурашникові вона помічала, здається, блискотіння брилянтів. Над входом майоріли прапори.

Там, очевидно, святкували велике торжество, якраз про яке вона, Марта, снила, відколи була дитиною. Яке б нещастя — пропустити його! Он там унизу ждала на неї okazія, приреченість, романс, справді врочисте відкриття життя. Чи вчасно ще туди дійде?

З досадою запримітила, що тридцять метрів вище падала інша дівчина. Була вона красивішою від неї, у вечірньому вбранні доволі елегантного вигляду. Хто його знає як? Молодиця падала далеко швидше від неї, і таким чином за кілька хвилин випередила її й зникла внизу, не зважаючи на Мартині поклики. До гулянки вона, без сумніву, дійде швидше від неї! А, може, це все — лише обміркований плян, щоб витиснути її?

Згодом вона зауважила, що падали не лише вони дві. Попри всі боки хмарочоса линули вниз різноманітні інші молодесенькі жінки з обличчями, схвильованими від лету, і весело вимахували

руками, мовляв: ось ми, ми — тут, це — наша година, вітайте нас, чи ж світ — не наш?

Виходило, це було змагання. А на ній була така нікчемна одешинка, тоді як інші дівчата чванилися моделями найвизначніших кравців, а декотрі навіть загортали голі плечі в широкі шарфи з соболевого хутра. Марта, яка розпочала була політ такою довірливою до себе, стала тепер відчувати в собі зростання якогось тремтіння; може, це був лишень холод; а може й страх, тривога від думки: чи не помилилася вона — безвихідно?

Вже лягла, здавалося, глибока темрява. Вікна гаснули одне за одним, відгомони музики розріджувалися; бюра цілком спорожніли; жаден парубок вже не нахилився з вікна з простягненими руками. Котра година була? Там унизу, вхід до будинку, який тим часом так значно виріс, що можна було розрізнити кожний найменший архітектурний деталь, був ще освітлений, але метушня автомобілів вже зовсім ушухля. Навпаки, час від часу невеликими гуртками люди виходили з воріт і віддалялися втомленим кроком. А, згодом, погасли навіть вхідні лампи.

В Марти защеміло серце. Ой, леле, на свято вчасно вже не зайде. Кинула оком вгору, і побачила верхів'я хмарочоса, наче жорстокою могутністю оповите. Настала вже майже повна п'ятьма. Ще де-не-де світилися окремі рідкісні вікна на останніх поверхах. А над вершком звільна розливалось тьмяне сяйво світанку.

У маленькій їдальні, на двадцять восьмому поверсі, мужчина під сорок попивав ранішню каву, читаючи газету, а жінка порядкувала. Годинник на буфеті мав дев'яту годину за чверть. Раптом перед вікном мигнула тень.

"Альберто!", — гукнула жінка, — "Ти бачив? Перейшла жінка".

"А як виглядала?", — сказав він, не зводячи очей з газети.

"Старуха." — відповіла жінка. Зовсім старезна така. Виглядала, наче перелякана".

"Як звично.", — пробуркотів. "Попри ці наші низькі поверхи перелітають хіба лише старухи. На молодих дівчат поглядати можна тільки з п'ятсотого поверху вгору. Недарма ці квартири — такі дорогі".

Так! Але принаймні тут", — зауважила жінка, — "чути, як вони об землю розчавлюються".

"Та цим разом навіть і того не почуємо", — сказав він, прислухавшись кілька хвилин. І, кивнувши головою, сьорбнув ковток кави.

(Крамниця містерії)

МАЛА ПРОГРЕСІЯ

Добриденень, панночко, прошу, заходьте, будь-ласка, сідайте,

мені, справді, присмно з вами познайомитися, з якої ж то щасливої нагоди ви до мене загостили? Кажіть, кажіть, без компліментів. Так, певно, тут справа нелегка, але зроблю все, що в моїх силах. Немає за що, уявіть собі, сюди, прошу, сходи там подалі, направо, до побачення. Ви вже повернулися? Та ні, ніякого тут турбування, навпаки, чи принесли ви проспект? Так, так, огляньмо, зараз, ну, й бачите? Коротше кажучи, праця зовсім не погана, але тут може треба б трохи, як то сказати, більшої стислості, але чи знаєте, що ваша зачіска вам дуже личить? Отже, до завтра. Торбинка? Мені здається, ви залишили її на дивані. Що? Вже тут? Ні, ні, зараз кінчаю. Тим часом, прошу, сідайте, pardon, сідай. Утомлена? Надмір праці? Простягнися на хвилинку, тут місця досить. Чи ти подобаєшся мені? Жартуєш, сподіваюся. Так, сьогодні ввечері. Ох нарешті, я вже гадав, що ти не прийдеш. Так, так. Що? Впала сережка? Забудь, знайдемо її пізніше. Щастя моє, алеж того не роби, болить. Та й не важне воно. Ти, ти падло, ти... Я тебе... демоне, ох, як цілуєш! Тут я свою шкуру залишу.

(Шановний пане, прикро нам...)

ПІЗНЯ КАР'ЄРА

Він уже мав п'ятдесятку, коли спостеріг, що хтось за ним слідкував. Із почуттям тривоги прискорив крок. А за ним теж: хтось — швидше. Ішов, ішов, минав країни, континенти, океани, сюди-туди крізь найжахливіші гори. Час від часу оглядався і, здавалося йому, що незнайомиць слідкував за ним.

Вже й так постарівся він! Але далі крокував; на нього дивилися люди, зовсім захоплені. Безперестанно втікаючи, він здійснив такі шалені подвиги — неможливі навіть для двадцятилітнього молодика. Вибирався, повертався, знову вирушав.

Він ще досі — на шляху. Іноді обертається, дивиться, і негайно знову в дорогу. Якби колись він зупинився, відпочив, якби колись він руки опустив, хоч би лиш на однісіньку годину — пропав би.

(Шановний пане, прикро нам...)

ДОКУМЕНТИ ДЛЯ ЗНИЩЕННЯ

Це любовні листи? Похитливі фотографії? Юнацькі поезії? Документи таємних сект? Їх товста в'язка. На сміття повикидати? Спалити? Але де?

Він роздирає їх на дрібненькі кусочки й кидає у ватеркльозет. Пускає воду. На другий день заходить жінка до його бюро, зади-

хана: "То ти кинув... ти, правда?". Він блідне й мовчить. Кволим голосом: "Що?". Вона: "Прийшли робітники, кажуть: треба розвалювати мур, труба забита, кажуть, що...". Він: "Що? Що? Що?". "М'ясом, кажуть, кишками молодої дівчини, порубаної на куски..."

(Шановний пане, прикро нам...)

Вибірка і переклад з італійської Романа Бабовала

НОТАТКА ПЕРЕКЛАДАЧА ПРО АВТОРА:

Діно Будзаті (Dino Buzzati) — один із наймайстерніших італійських прозаїків нашого століття. Народився близько міста Беллюно 16 жовтня 1906 р. Хоч і закінчив успішно студії права (щоб удовольнити батька-юриста), працював журналістом у мілянській *Il Corriere della Sera* (II *Corriere della Sera*) до самої смерті (28. 01. 1972 р.).

Вперше він вступив на літературну сцену 1933 р. романом *Банабо з гір*, але справжню популярність здобув третьою повістю *Татарська пустиня* з 1940 р. (за цією книжкою кілька років тому вийшов фільм). Його творчість — плідна й багатогранна. Складається здебільшого з романів (між іншими, *Таємниця старого лісу* — 1935, *Великий портрет* — 1960, *Одне кохання* — 1963) і головно збірок коротких оповідань *Семеро вісників* — 1942, *Розвал Балівєрні* — 1957, *Шановний пане, прикро нам...* — 1960, *Крамниця містерії* — 1957, *Важкі ночі* — 1971 та численні інші книжки). Писав також театральні п'єси, музичні лібретта та поезію.

Його вроджена стриманість, спонтанне самоізолювання від культурного професіоналізму, його уперта відмова належати до будь-якої школи, групи тощо спричинилися до того, що попри відомість читачам критика за життя не признала вповні його оригінальності та вартости. Але від смерті — зацікавлення його писанням не перестало безупинно зростати.

Структурна своєрідність Будзаті — це безупинні стрибки у неймовірність, яка, однак, ніколи не має характеру чогось самовистачального (як у сюрреалізмі), ані невловного й розпачливо безповоротного (як у Кафки); вона стає своєрідним четвертим виміром, що доповнює значення кожної людської життєвої пригоди. Будзаті не бажає дивувати читача своїми вигадками, він веде його непомітно в саму суть речей. Завжди починає із звичайних щоденних фактів реальности, з якими кожен з нас спокійно живвся, і шляхом метафори, незвичайної уяви, відразу занурюється в їхню глибину, щоб показати нам усі таємні зчеплення, щоб ми відчули їх, як вислів алярму, підозріваючи, що в кожній простій ситуації криються закутки, з першого погляду непомітні, але завжди реальні й повні глибокого значення.

Великі теми його оповідань — це почуття самоти перед широчезністю й неприступністю космосу; чекання чогось, що перервало б, нарешті, те зачарування пересічності, в якій ми полонені; почуття, що доля — все таки вкінці сильніша від нас; кошмар про страх і смерть на тлі буденности, в якій де-не-де проявляються дивні передвісні знаки; але також поштовх до піднесення, до любови, до надії, до повного самозавершення.

Стилістично в нього панують два способи творчости: розповідно-журналістичний і казковий, метафоричний, інколи з домішкою іронії, барокковий. Подеколи вони переплітаються, і то часто — несподівано. Але його стиль — завжди чіткий, короткий, мов ножем перерізаний, прозорий, сугестивний.

Сподіваюся, що ці переклади й сам добір текстів дадуть відчути українському читачеві розмір духу Будзаті, його складне своєрідне світосприймання.

Роман Бабовал

ЗАДОК ПАНІ Б.

Демонодор Баюрський

Я вже знав про озеро Свитезь з Міцкєвіча, бо том його творів під редакцією Пігоня стояв на етажерці серед компромітуюче малої збірки наших домашніх книжок, поруч енциклопедії 20 ст. Тшаски, Еверта й Міхальського, атлясу Ромера, альбому про легіони Пілсудського (мій український батько — щоб важче було вгадати — був пілсудчик), *Великої війни* того ж Тшаски й Ко., *Лиса Микити*, кухарської книжки, російської брошурки про боротьбу червоної кавалерії з польською піхотою, самовчителя німецької мови, кількасторінкової книжечки на тектурці з кольоровими левами та іншими тваринами, катехизису, на якому я поколов циркулем постаті тих, що мучили Ісуса (часом і Йому перепадало, якщо знаходився на другій стороні картки) — і чого ще? Міцкєвіч і кухарська книжка були мамині, книжечка про левів була моя, катехизис був загально-родинний, а решта була татова, з чого виходило б, що він був у нас найбільший інтелектуал, дарма що я ніколи не бачив його над книжкою, вже швидше над *Ділом* з білими плямами, що називалися "Сконфісовано". Не дивина, що, вийшовши з такого малоінтелектуального дому, я ніколи не став інтелектуалом.

Цього літа Свитезь, у якій жила русалка Свитезянка, стала метою наших з мамою вакацій. Тато ніколи не їздив з нами на вакації, бо, як мама казала, все кудись швендявся.

Як ми доїхали? Возом? Автобусом? Залізничної лінії з Баранович туди не було. Не бачу себе в русі. Рух є слабкою рисою моєї пам'яті, переважають у ній статичні образи. Бачу себе тільки осілим вже після приїзду туди. Ми жили в пансіоні біля самого озера, де щодня нам подавали суниці в сметані. Озеро можна було обійти дорогою і рівнобіжною стежкою серед лісу може за годину або менше навіть моїми короткими ногами (та й мама цибатою не була). В одному місці дорога спускалася вниз, де стояло ніби впоперек дороги дерево з хрестом. Казали, що там убився один фірман, якого коні понесли з возом униз. Це була одна з тих старосвітських смертей, які сьогодні викликають іронічну посмішку, але тоді я думав про неї з лячним подивом. Овва, що за історія! А ця пляма на стовбурі дерева — це, мабуть, мокрий слід від мозку того фірмана.

З нами була пані Б., що вчила в школі, де вчився я і де вчителювала моя мама. В моїй класифікації людських типів пані Б. була солодка. Дуня й Віра, наші чергові білоруські служниці, були квасні.

Моя мама й тато були квасно-солодкі, мама з перевагою квасного, тато — солодкого. А пані Б. була виразно солодка. Я волів би її мати мамою, ніж мою маму. Може, я навіть злегка закохався в неї. Вона мала темні очі, русяве волосся та білу шкіру.

Щоб викупатися у Свитезі, вистачало перейти з пансіону через дорогу, і вже починалися комиші й дерева, якими поросли береги озера. Я не пам'ятаю кольору купального костюму моєї мами, але майже пам'ятаю колір костюму пані Б. Це напевно не був жаден із цих рішучих чи сильних кольорів, це було щось лагідніше, в тонації самої пані Б.: жовтувате або зеленкувате. Якесь "увате".

Наше купання скінчилося. Моя мама й пані Б. сховалися в комиші, щоб передягнутися. Я також відійшов у зарости зробити те саме. Я впорався швидко, бо моє вбрання було просте й було його мало — бо я й сам був малий. І вже йдучи собі зі своїх зарослів, бачу — аж тут раптом передо мною хто? Пані Б. Зовсім без нічого, по коліна в воді, обернута задом до мене, вона викручує з води свій "уватий" костюм. Її білий задок майже не відрізнявся відтінком від її білих рамен, що були виставлені протягом багатьох днів на діяння сонця. Пані Б., яка в школі могла б мене поставити в кут або вліпити мені двійку, тут стояла, позбавлена всіх своїх учительських переваг, перед учнем, беззахисна, виставлена на приголомшливу критику його погляду.

Хтось відповідальний за світ відслонив передо мною це видово, щоб дати мені цей момент переваги й пізнання правди. Я не міг сперечатися з цим кимось, хто навів мене на її задок і виставив його мені. Але все ж таки я не був певен, чи я повинен був надуживати даною мені хвилиною правди. А, зрештою, пані Б. могла кожної миті обернутися. Я відійшов, зберігаючи таємницю задка пані Б. для себе. Якщо пані Б. загинула в завірюсі війни, то не загинула в мені. Ба, не загинула навіть та її частина, якої вона сама не могла добре бачити.

Там, де Міцкєвіч бачив очима душі Свитезянку, я бачив власними очима мокру від води пані Б. у чисто природному вигляді. Я гадаю, що мав від Свитезі більше, ніж він.

Задок пані Б. зайняв важливе місце в моїй пам'яті. Поруч із суніцями в сметані та плямою на дереві від розбитого мозку фірманна він став однією з точок опори в тяжкій боротьбі проти втрачення цього літа з другої половини тридцятих років. Втратити його означало б утратити частку самого себе. Тому ні, ні за що на світі не дам відібрати задок пані Б.!

РОЗМОВА З ПРОФЕСОРОМ ЯРОСЛАВОМ РОЗУМНИМ

Питання: Як відомо, ви народилися в селі Гончарівка, в Західній Україні, в родині Григорія й Анни (з дому Парубочих). Середню освіту здобули в Україні й Німеччині у 1946 р. Студії філософії й теології закінчили в Голляндії в 1951 р., а в Канаді закінчили студії славістики в Оттавському університеті, отримавши ступінь доктора славістики в 1968 р. Пізніше викладали у Лаврентійському та Західномічіганському університетах, а від 1964 р. в Манітобському університеті у Вінніпезі.

Перший ювілей (20-ліття в Манітобському університеті в 1984 р. і другий (шістдесятка в 1985 р.) ми могли прогавити, а з третім годиться привітати. Дозвольте привітати вас у десятиліття праці як голови Славістичного відділу Манітобського університету. Бажаю вам усього найкращого з приводу минулих ювілеїв, і хоча б з приводу третього — актуального, скажіть, будь ласка, як почуваетесь в ролі ювілята?

Відповідь: Почуття ювілята важко визначити. Звичайно — це почуття переляку, потреби підсумків, аналізу зробленого й незробленого, словом, іспит совісти перед самим собою та перед тими, що на нас покладають надії. Загально кажучи, відчуваюся добре, мотивація мене не покинула й сподіваюся, що ще довго буде зо мною.

П: Українські студії й славістика в Манітобському університеті мають свій цікавий час—"перфект" чи "імперфект" і приманливий теперішній, будь ласка, розкажіть про це.

В: Недавно, в 1984 р., наш відділ, хоч і не голосно, відсвяткував своє 35-ліття. Відділ складається з трьох окремих секцій: української, російської й польської. Українська та російська секції мають магістерську програму, а польська програма тільки допоміжна. За час 35-літнього існування нашого відділу вже вийшло від нас приблизно 40 магістрів, багато з яких закінчило докторські програми в різних канадських і неканадських університетах. Якщо говорити про розвиток цього відділу, в 1964 р. відношення студентського складу на україністиці й русистиці було три до одного на користь російської програми, а сьогодні це відношення змінилося на п'ять до одного на користь української програми. Це великою мірою сталося тому, що українську мову впроваджено в середніх школах Манітоби, як один із п'яти предметів для вступу до Манітобського університету, і, врешті, помічається зацікавлення молодих людей у своєму минулому, в своїй національній і культурній прина-

лежності, а, гловно, в бодай елементарному знанні мови. Виявляється, що мова є головним пунктом, до якого звертається людина, коли шукає себе. І навіть якщо хтось не розмовляє українською мовою в приватному житті, вкинути одну-дві українські фрази в свою бесіду означає конкретне самовизначення себе. Українська програма в Славістичному відділі нашого університету охоплює головною мірою мову та літературу, починаючи зі староукраїнської, а кінчаючи сучасною літературою в Україні й на Заході. Є в нас предмети в ділянці культури, цивілізації, фолкльору тощо. Студентів в українській програмі біля двох сот.

П.: А як ви дивитеся на такі культурні прояви в Канаді, як танці, вишвання чи розпис писанок?

В.: Культурне життя будь-якого народу проявляється на різних рівнях і є виявом різних потреб духового життя народу. Мені здається, як я вже сказав, що мова є першим таким імпульсом духового самовизначення, але якщо говорити про масовіший вияв, у формі розпису писанок, народних танців, хорів — це прояв надзвичайно позитивний і далеко триваліший. Він означає живучість, і його треба обов'язково плекати в родинному, громадському й церковному середовищі. Традиції народу тоді мають вартість, коли вони практикуються й усучаснюються. Словом, стають утилітарними.

П.: Наш ювілят є автором окремих праць про *Лексикон Памви Беринди*, про *Одиницю і громаду в творчості Івана Франка*, наукових статей про Шевченкову естетику, Лесю Українку, Ольгу Кобилянську, Івана Драча, Леоніда Кисельова й автором статей, друкваних в американських літературознавчих енциклопедіях.

Будь ласка, скажіть над чим ви тепер працюєте і куди спрямовуєте пошуки ваших студентів?

В.: Я тепер працюю над кількома речами. Закінчую свої статті про Другу світову війну в сучасній українській поезії; далі працюю над кінопоемою Миколи Вінграновського *Золоті ворота*, на мою думку, зовсім новим жанром у поезії, і продовжую свою працю про Кисельова, творчість якого я вже перед тим досліджував, бо вважаю цього поета дуже цікавим феноменом в українській літературі шістдесятих років. Отже, хочу йому присвятити більшу працю, яка б називалася: "Поет двох мов і однієї душі".

Крім того, починаю серйозніше працювати над університетськими підручниками української культури. Якщо трапиться видавець, за два роки цей підручник повинен побачити світ.

П.: Наш ювілят відомий також і своєю громадською активністю

в Вінніпезі: він був головою УВАН, головою Осередку української культури і освіти, членом Опікунської ради Манітобського музею "Людина і природа", членом Сенату Манітобського університету. Він є співредактором *Ювілейного збірника* (УВАН, 1976), редактором книжки з нагоди 90-ліття українського поселення в Канаді *New Soil — Old Roots* (УВАН, 1983) і, врешті, в щоденному житті захищає чи роз'яснює питання української спільноти назовні, перед ширшим суспільством. Маю на думці недавній дуже цікавий довший Розумного виступ на СіБіСі з приводу антиукраїнської кампанії чи хоча б короткий, афористичний відгук ювіляра у *Вінніпег флі прес* з приводу історичних жартів на тему "Росії Устінова".

Скажіть, як ви розумієте потребу і спосіб праці в українській спільноті?

В.: Я завжди дивлюся на обов'язок людини, яка займається академічними справами, в світлі її громадської відповідальності, головню тому, що рук у нас небагато. Ті, що працюють професійно в університетах, не можуть дозволити собі на такий люксус, як наші колеги і друзі, що присвятили себе іншим професіям, себто займатися виключно своєю професійною працею. Очевидно, на цьому терпить наша професійна продуктивність, бо треба часто красти в себе час і робити речі периферичні, але така вже неписана логіка нашого тривання. Мусимо мати респект до своєї професії й до свого суспільства.

Л.: "Чиста комедія" весело з'ясувала: "...що українська мова — це мертва мова". Кожному цікаво знати, як наша спільнота буде виглядати за, скажімо, сто років. Одним словом, ви, як гуманіст, як оцінюєте наше майбутнє?

В.: Сказати, що українська мова — "мертва мова" — це, я думаю, дуже фаталістичне ствердження. Це, радше, комплекс вини людей, що так думають. Ясно, що ми не може рахувати на масове спілкування українською мовою в наступні кількадесят років, але є інші культурні прояви, які можуть нам вішувати позитивні, навіть оптимістичні візії майбутнього української громади поза Україною. Я особисто вірю в українську людину. Навіть, якщо врахувати трагічні 1930 роки й Другу світову війну, які забрали від нас чи не половину нашого населення, все ж таки ця нація змогла створити добу шестидесятників і залишитися творчою одиницею й поза Україною. До речі, сьогодні, більше як будь-коли, оживають відосередні сили, сили колективного індивідуалізму. Ми — стара нація, доки буде існувати в нас почуття самопошани.

Ми в Канаді маємо сьогодні досягнення більші, ніж у минулому. Якщо врахуємо такі наші успіхи, як участь у політичному, культурному й науковому канадському житті, якщо звернемо увагу

на такі установи, як Канадський інститут українських студій при Албертському університеті, Фундацію при Оттавському університеті, Катедру української історії при Торонтському університеті, це означатиме, що ми перескочили рівень нашого фолкльорного існування в цій країні. Якщо до цього додати Гарвардський український інститут і інші заклади, це ніяк не означає нашої відсталости. Нашим молодим не вистачає більшої мотивації в здобутті вищої освіти. Тільки кінчати університети й задовольнятися званням бакалавра не досить, треба йти далі. В нинішніх обставинах це не декорація, а конечність. Отже, я дивлюся зовсім позитивно на наше майбутнє, яке, очевидно, залежить головною мірою від нас самих. Врешті, якщо навіть втратимо знання української мови й культурної свідомости, збережуть нас наші прізвища, якщо не поміняємо їх.

П.: Скажіть, на кінець, як громада ставиться до українських студій в Манітобському університеті?

В.: Українські громадські й професійні установи й окремі особи ставляться до українських студій позитивно. Не вичислюватиму поодиноких організацій і людей, але зазначу, що українська секція нашої програми нараховує 18 стипендій і нагород для студентів з найвищими оцінками в українознавстві. Між іншим, недавно Андрій Яців з Вінніпегу вніс 2 тис. доларів на допомогу українським студіям. Це важко зароблені гроші українського емігранта, що прибув до Канади після Другої світової війни.

Чи це не доказ на те, що ми ще довго тут будемо?

П.: Велюмовно. Прошу під кінець прийняти побажання дальших наполегливих і творчих років. Щиро дякую вам за розмову.

Розмову провів *Осип Демко*

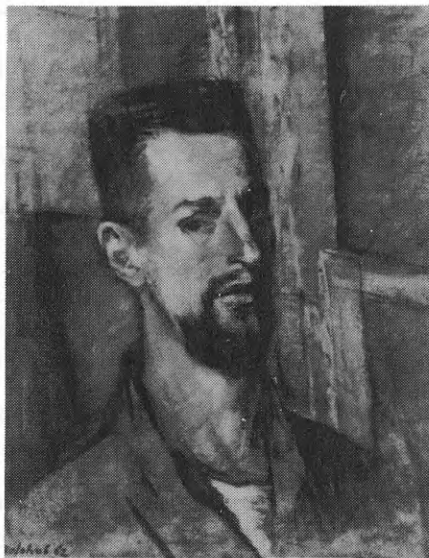
МИСТЕЦТВО

НА ПОРІ ТВОРЧОЇ ДОЗРІЛОСТІ

Нотатки про Андрія Сологуба

Іван Кошелівець

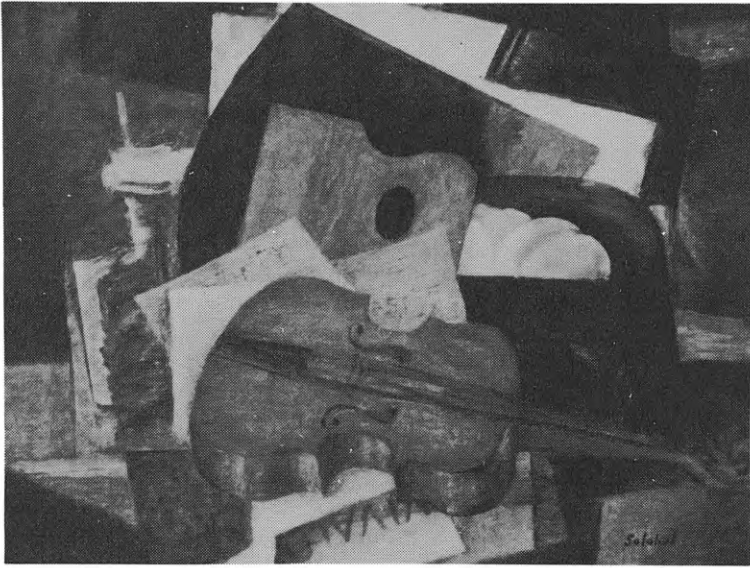
У моїх походеньках по Парижу майже за кожним туди наїздом один день відводиться на ознайомлення з новинами в ательє Андрія Сологуба і прогулянки вулицями міста в його товаристві. Ми блукаємо без певної мети, хібащо з обов'язковими оглядинами чергової виставки в Гран Пале, але іноді заглядаємо й у приватні галерії, куди вступ вільний, бо ж виставлене там призначене для продажу й можна вдавати з себе евентуального покупця. Це спосіб знайомитися з прямуннями сучасного малярства. На ці теми найчастіше й наші розмови з Андрієм.

Андрій Сологуб, Автопортрет (олія)

Річ у тім, що після відходу фовістів я втратив орієнтацію в ситуації сучасного мистецтва. Я свідомий того, що винне тут не воно, мистецтво, а сам я, бо повторюю, втратив орієнтацію. Але й у ньому щось не все гаразд. Це помітне хоча б з того, що раніше існували певні градації: були великі імена, за ними йшли середні, а далі вже й менші. Ті великі були орієнтирами для людини, яка, не будши фахівцем у цьому ділі, цікавилася мистецтвом і щось там на ньому розумілася. Сьогодні я не знаю жадного визначного імени, що з'явилося на мистецькому обрії за останні пару десятиліть, ніби все зробилося аморфним. Це й є головна тема наших розмов з Сологубом. Ми сходимося з ним, врешті, на тому, що сучасність для мистецтва не дуже сприятлива.

Доба Ренесансу залишила нам такі багатства, яких не було ні до, ні після неї, не тільки тому, що мистецтво знеслося на хвилі

Андрій Сологуб, *Натюрморт зі скрипкою* (олія)

загального відродження; багато важила й матеріальна підтримка меценатів. При цьому слові нам відразу пригадується славно родина Медічі в Фльоренції. Але вони були тільки найславетніші, бож міста-держави Італії мали своїх володарів, які були одержимі амбіцією перетворювати свої палаци на вогнища мистецької творчости й змагалися в переманюванні мистців з уславленими іменами. А крім них, міські управи, монастирі, цехи, не в останню чергу найсвятіші отці римської церкви залюбки ангажували мистців, часом і на ціле життя. І сама атмосфера взаємин між мистцем і меценатом не змушувала до поспіху. На початку кватроченто місто Фльоренція оголосило конкурс на проєкт нових дверей до баптистерію. Переміг у конкурсі Льоренцо Гіберті. До речі, на конкурсні проєкти дано було два роки, а двері робив Гіберті двадцять років! Фра Анджеліко в келії монастиря св. Марка, де йому гарантоване було спокійне життя до смерти, мережаючи золотом і блакиттю свої утвори, не мав причини для поспіху; не поспішав, малюючи "Тайну вечерю", і Леонардо, так і лишивши її не закінченою... Й от минуло півтисячоліття, а перед "райськими" дверима Гіберті день-у-день юрмиться натовп зачудованих безсмертним витвором генія. Чи зможуть витримати таку пробу часом утвори сучасних мистців, компоновані з поспіхом, влас-

тивим нашій добі у всіх ділянках життя? Я сумніваюсь. Та далі ми заходимо в такі дебрі соціо-культурних теоретизувань, що ліпше тут поставити крапку й перейти до конкретнішого.

Не пам'ятаю вже точно дати, десь, либонь, коло вісімдесятого року втрапив я на відкриття виставки Сологуба. Він виставляв тоді у спеціально для цієї мети призначених приміщеннях управи міста Парижу в товаристві двох французьких колег. Якийсь представник міста, якому, можливо, належало бути при відкритті, схвильовано розмахував руками біля однієї Андрієвої картини. Він щось пояснював гаволовам, що згромадилися навколо зацікавлені його ажю-тажем, потім кудись бігав, наче б шукаючи ще інших свідків свого відкриття, і знову повертався, щоб витанцьовувати біля картини, яка достоту полонила його.

Тоді я звернув увагу, що натовп перших відвідувачів юрмився переважно коло Андрієвих експонатів. Двоє інших явно програвали в порівнянні з ним. Один виглядав просто партачем. Його двовимірні зображення були виконані накладанням однакової інтенсивності фарб без переходів і нюансів, без глибини й відчуття об'ємів. Друга, це була жінка, зі своїми наподобленнями наївного виглядала куди краще, але співставлення з Сологубом однак не витримувала.

Ця виставка — тут я повертаюся до поставленої вище крапки — якнайкраще ілюструє наші розмови про сучасне мистецтво в споживацькому суспільстві. Мистець має всі підстави не вирізнятися в своєму людському оточенні: минув той час, коли, ще не так давно, не один з ушавлених тепер імпресіоністів опинявся в скрутному матеріальному становиші; теперішній мистець теж хоче споживати, а меценатів, які ангажували творців мистецтва подеколи й на все життя й щедро винагороджували їх золотими гульденами, тепер немає. Сучасний споживач мистецтва — масова, назагал забезпечена людина, але не аж така багата, щоб купувати дорогі речі, і мистець, який орієнтується в кон'юнктурі, розуміє: щоб жити, треба продукувати швидко й багато. Я знаю одного вельми талановитого мистця, який, добре вскочивши в кон'юнктуру, за кілька років успіху в великому місті, не тільки забезпечив своїй родині затишне життя, але й набув собі маєтність у вигляді гарного дімка на просторій парцелі. Показуючи мені свої надбаня, він зауважив, що потратив на них стільки праці, що картинами, за які куплено будинок, можна було б обклеїти всі його стіни. Ясна річ, що малювати їх треба було швидко, і навіть при великому обдаруванні (конкретно в цьому випадку) мистця —

Андрій Сологуб, *Толедо* (опія)

ледве чи щось з тієї великої продукції може мати тривалу вартість.

Сологуб у ситуації сучасної кон'юнктури виглядає мені досить непрактичним: над викінченням кожного образу він працює надто багато, при такому наставленні годі швидко розбагатіти. Крім того, буває й так, що намальована ним картина сподобається йому самому, й він не відважується її продати.

Входячи на ту виставку, я вже з порога схопив оком образ на протилежній стіні, і мені блискавично впало в голову рішення: не випустити його в чужі руки. Тож я відразу підійшов до автора й попросив наклеїти на рамі червону зірочку: образ проданий.

Це репродукований тут натюрморт з грушами. На малому обрусіку мисочка з трьома грушами, так рельєфно виписаними, що складається повна ілюзія їх об'ємності. Столик з мисочкою стоїть упритул при відкритому на далекий простір вікні. Там берег моря й сиза грозова хмара, що насувається на нього з суходолу. Від хмари зловісний відсвіт на воді. Та весь цей опис ніяк не віддає головного, чого бракує на цій чорно-білій репродукції: гри фарб. Я зробив з цього натюрморту дві світлини: чорно-білу для репродукції в журналі й кольорову, і коли показав цю приятелеві — знавцеві мистецтва, той спонтанно вигукнув: "Який чар!" Власне це слово —

чар найкраще віддає враження від світлини, баченої в кольорах: гра фарб з тонко нюансованими переходами й тінюванням надає образіві невимовного в слові ліризму, який зникає в чорно-білому відтворенні.

Виставка, про яку тут мова, відбулася рівно тридцять років після того, як я вперше зустрівся з Сологубом, теж на виставці. Це було 1951 р. в травні. Я тоді прибув до Франції з наміром оселитися в Парижі. Тамешні старші люди ще пам'ятають, що тоді одним із центрів українського життя в Парижі була т. зв. Громада на чолі з Созонтовим. Вона містилася в будівлях поблизу Пер ля Шез з квадратним двориком на подоби еспанського паціо. Там таки містилася тоді й православна церква. Тепер мені здається, що та виставка була відкрита ніби на повір'ї. Очевидний нонсенс, витворений уявою, бо напевно — в якомусь з приміщень. Вона була, мабуть, присвячена 25-літтю від загибелі Симона Петлюри, що припадало на травень того року.

З експонатів на виставці пригадується мені скульптурне погруддя Симона Петлюри, виконане Андрієм Сологубом. Тут потрібен маленький відступ у ще даліше Андрієве минуле, щоб пов'язати тодішню його скульптуру з сучасним малярством.

Сологуб походить з моєї благословенної Чернігівщини. Там він здобув середню освіту й у висліді війни опинився в таборі переміщених осіб міста Зальцбургу в Австрії. Йому пощастило тим, що в Зальцбурзі ж таки опинився й відомий скульптор і педагог Федір Ємець, у минулому професор Берлінської Академії Мистецтв. Ємець заснував у таборі мистецьку школу, одним з обдарованих учнів його 1947-1949 рр. і був Андрій Сологуб. Прибувши 1950 р. до Парижу, Андрій навчався в Еколь насьйональ де Бо-з-Ар (Державна Академія Мистецтв). Тут його вчителями були скульптори-професори Сопік і Жансер. Перший з них відомий і як реставратор; до визначніших його робіт у цьому ділі належить реставрація скульптур у соборі Нотр-Дам де Шартр.

Та попри все першим, хто мав вирішальний вплив на мистецьке формування Сологуба, був Ємець. З Андрієвого листа до автора статті:

Мушу сказати, що мій перший і найбільший майстер був таки професор Ємець (1947-1949). Можливо, тому, що перший дотик до чогось, доти незнаного, і перші враження найсильніші. Від Ємця я багато схопив не тільки фахово, а також психологічно й філософічно зі всього того, що стосується скульптури. Це був великий педагог. Не тільки майстер...

Отож, на початку свого мистецького формування Андрій ще не визначився, якою дорогою піде далі: працюючи в скульптурі (звідси

згадане на виставці погруддя Петлюри), а рівночасно й у станковому малярстві та графіці, спочатку схилився до скульптури, але труднощі з устаткуванням, потреба великого приміщення для майстерні тощо — штовхнули його на стежку малярства.

Ближче моє знайомство з Андрієм припадає на той час, коли його захоплення скульптурою лишилося в сфері спогадів.

Коли заходить мова про мистця, напрям його творчості, стиль, я в нерішучості змовкаю. Бо не певний, чи означення в якомусь "ізмі" багато пояснює в складній індивідуальності мистця, так не подібного на всіх інших часто під спільною шапкою того самого "ізму". Крім того, боюся оперувати "ізмами" ще й тому, що хтось може хибно зрозуміти мене й потрактує ображеним той напрям, до якого сам себе зараховує. Ні, не буду вганяти ні в який "ізм" і Сологуба. Можу сказати лише те, чого цілковито певен: він вийшов з доброї паризької школи в широкому значенні цього слова, з її довголітніми традиціями й малярською культурою.

Тут дозволю собі лише на одне конкретніше спостереження. Один із найкоротковіковихих напрямів у мистецтві — кубізм — фактично вичерпав себе в творчості його відкривачів — Пікассо й Брака, особливо останнього, та ще кількох визначних особистостей у мистецькому світі, зокрема й нашого Архипенка паризької доби, не рахуючи, звісно, епігонів. Й одначе ж, згасши, кубізм не зник безслідно, там і там відгомін його помітний і в сучасному малярстві. Для прикладу, і в Сологуба. Про це свідчать репродуковані тут портрет молодій парижанки й особливо натюрморт зі скрипкою.

Я мав нагоду бачити, яку роль іноді відіграє відгомін кубізму в процесі народження й ставання мистецького твору в Сологуба. При цій нагоді пригадаю тим, хто ознайомлений з творчістю Пікассо, його серію з биком: перший малюнок — бик у натурі, як живий, у кожному далі поволі спрощується, і вже (не пам'ятаю тепер на котрому за числом) на останньому — лишається сама тільки схема бика. Щось подібне, але в діаметрально протилежному напрямі трапляється в Сологуба: спочатку типово кубістичний ескіз, кістяк майбутнього твору. Мірю дальшого його опрацювання ескіз поволі вповнюється живою плоттю, і, врешті, прикмети кубістичної первісності або зникають зовсім, або лишаються ледь помітним натяком, як на згаданому вище портреті.

Тут мушу застерегтися від узагальнення: пишучи цю статтю, я базувався виключно на власних спостереженнях, не користуючися інформацією від мистця, і цілком можливе, що моє попередньо висловлене спостереження про вплив техніки кубізму стосується до одиничного (конкретно одного з найновіших у творчості Сологуба — образу віолончеліста) випадку, що не дає жадних підстав до якогось узагальнення.

Взагалі ж я прихильник саме такої методи: писати про творчість мистця без консультації з ним. Ця метода таїть у собі небезпеку не раз поціляти пальцем у небо, але навіть і помилкові твердження (власне, чи можна взагалі говорити про помилки в такому наскрізь суб'єктивному жанрі, як критика?) в цьому випадку цікавіші, ніж написане з чужих уст.

Тематично творчість Сологуба різноманітна, але особливе місце посідають у ній три відгалуження: натюрморт, пейзаж і портрет. Натюрморт — у продовженні традицій паризької школи: від Сезанна й Фантен-Лятура до Матісса й пізніших. Пейзаж Сологуба розгалужується на зображення міста й природи, а локалізується його тематика між, що зовсім природне, насамперед Парижем, далі Істамбулом, Венецією й прегарним закутком Оверні — Шез-Дьє, місцевости, в церкві якої збереглося рідкісне зображення середньовічного данс макабр. На міському пейзажі, як свідчить репродукований тут образ Толедо, переважає в нього модерна техніка, тоді як в акварельному зображенні природи домінує реалістичне відтворення, пройняте серпанком ліризму.

Та найзахопливіше для мене в творчості Сологуба — портрет. З деякого часу я дедалі зміцнююся в переконанні, що справжня майстерність мистця перевіряється, власне, на портреті, бо нічого (з погляду техніки) немає складнішого, як віддати на полотні образ живої людини з відображенням її внутрішнього світу. У цьому Сологуб такий досконалий майстер, рівні якому в сучасному мистецтві рідко трапляються. І якби почав шукати споріднення, заблукав би в сумнівні аналогії, від яких волю утриматися. Зазначу лише, що впевнену руку майстра вже видно на першому відомому мені портреті Сологуба десь із середини п'ятдесятих років (образ середнього віку жінки з мисочкою черешень у руках). У дальшому Сологуб звертається до портрета з несхибним успіхом дедалі частіше, особливо з початку вісімдесятих років.

Тепер йому минула шістдесятка, тобто мистець дійшов саме того віку творчої дозрілості, коли досягнуто впевненості пензля і ще багато можливостей попереду. А це його автопортрет не дуже давньої дати.

ДО СТВОРЕННЯ СОЮЗУ ТЕАТРАЛЬНИХ ТОВАРИСТВ

Валеріян Ревуцький

В Радянському Союзі створено Союз театральних товариств, що продовжував свої установчі збори 6 грудня 1986 р. в Москві, у Великому кремлівському палаці, про що повідомив журнал *Культура і життя* від 14 грудня 1986 р. в статті "Театр, час, життя". Жадного сумніву нема в тому, що створення Союзу театральних товариств СРСР спрямовано на запровадження ще більшого контролю від центрального уряду з Москви над діяльністю республіканських неросійських театральних товариств.

Але спочатку кілька слів про Українське Театральне Товариство. Його засновано 1944 р. в Києві, а установчі збори його відбулися 1948 р. На 1984 рік воно відбуло вісім з'їздів. Правління його очолювали: відомий український оперовий співак Іван Паторжинський (1948-1954), відома українська драматична акторка Наталя Ужвій (1954-1973), а від 1973 р. — відома українська акторка Ольга Кусенко, довголітня учасниця творчого колективу Київського драматичного театру імени Франка. Українське Театральне Товариство зорганізувало шість обласних відділів у Дніпропетровському, Донецькому, Львові, Одесі, Симферополі та Харкові. При Українському Театральному Товаристві діє Київський театр "Дружба", а саме Товариство налічує понад п'ять тис. членів. Органом Українського Театрального Товариства є двомісячний журнал *Український Театр*, що виходить від 1970 р., а також видавництва "Театрально-концертний Київ", "Театральний Львів", "Театральна Одеса" та "Театральний Харків".

Українське Театральне Товариство мало би сприяти підвищенню кваліфікації працівників театру шляхом творчих лябораторій і семінарів, провадити творчі дискусії, обговорювати репертуар театрів. Здається, з першого погляду, справи майже ідеальні, і щодо організації мережи Українського Театрального Товариства, і щодо його мети. Проте, справа в тому, що протягом свого майже сорокрічного існування Українське Театральне Товариство обернулося в своїй меті на пропагандивну прибудову Центрального Театрального Товариства в Москві. Влаштували там в абсолютно переважній більшості лекції й семінари з питань російського театру, які провадили чолові театральні діячі Москви та Ленінграду з постійними численними обговорюваннями єдинодозволеної

акторської системи Станіславського. Діючий Київський театр "Дружба" при Українському Театральному Товаристві (що існує від 1979 р.) організував найбільше контактів у своїй діяльності не з неросійськими народами Радянського Союзу, як плянувалося, а з російськими виставами не тільки Москви чи Ленінграду, але й з російськими театрами на периферії РРФСР. Орган Українського Театрального Товариства *Український театр* більшість своїх сторінок присвячує не українським театрам, а російським театрам на Україні й поза нею. Критика багатьох українських вистав там оминається і навіть на обгортках журналу з'являються переважно не українські актори, а актори російських театрів на Україні.

Здається, більш угодовської діяльності Українського Театрального Товариства тяжко уявити. Проте, виявляється, що й цього недостатньо. Виступаючи на установчих зборах Союзу театральних товариств голова правління Українського Театрального Товариства Ольга Кусенко цілковито відверто говорила, щоб... "надати Союзові право *активно втручатися* у розв'язання кардинальних питань, пов'язаних з багатограним життям театру". Там же вона підкреслила, що важлива місія покладається на всесоюзний театр з символічною назвою "Дружба", який мав би сприяти дальшому поширенню контактів майстрів братніх театральних культур усіх поколінь. Тут варто лише порівняти виступ Кусенко хоч би з виступом на цій же нараді завідувача катедрою сценічного мистецтва естонської консерваторії К. Комісарова, що обстоював у новоствореному Союзі театральних товариств... "повну економічну автономію, творчу й організаційну самостійність республіканських спілок". Отож, принаймні підносив з гідністю питання про самостійну діяльність неросійських театральних товариств. Принаймні, нуртує в ньому ідеальне прагнення до поліпшення праці в своєму національному театрі. Цього Кусенко не сказала. Лише сказала про право новоствореного Союзу *активно втручатися* в розв'язання кардинальних питань. Вона виступала, як суперідеальний партійний виконавець вказівок з Москви, як людина, що втратила будь-яку національну гідність перед своїм національним театральним мистецтвом, як рабський угодовець.

Міністр культури СРСР Захаров підкреслив, що він... "хоче бачити в новому творчому союзі (Союз театральних товариств) активного й рівноправного партнера". Очевидно, до його діяльності, як міністра. Тут варто пригадати історію події 55-річної давності (в рівнобіжному аспекті). Чи не повториться тоді з Союзом театральних товариств історія з діяльністю Російської Асоціації Пролетарських Письменників (РАПП), що скінчилася катастрофою 1932 р.? Союз театральних товариств має ж бути рівноправним партнером до діяльності міністра Захарова? Тобто до державного

апарату? Чи не стане Союз театральних товариств на перешкоді Захарову?..

Під час праці установчого з'їзду Союзу театральних товариств голова правління Узбекського Театрального Товариства Карієва сказала, що... "щастя в тому, що в наш час ми наділені трьома скарбами: свободою слова, свободою совісті і розсудливою обережністю в користуванні ними". На жаль, Карієва помиляється. Хай лишиться з нею розсудлива обережність, але свобода слова та свобода совісті не є доконаним фактом в діяльності театральних товариств, зокрема неросійських. За них треба ще дуже довго змагатися. Коли вони стануть реальністю в праці неросійських театральних товариств, тоді можна сподіватися на справжній їхній успіх у майбутньому.

А може просто Союз театральних товариств потрібен і не мистецьким діячам, як генералу-полковникові Волгогонову, що теж виступав на з'їзді, для того, щоб з централізованішої організації легше й активніше посилати акторські трупи, за його власним висловом, в групи радянських військ... за кордоном?

РОДИНА МУЗИК КОЛЕССІВ

Лідія Лугова

В моїй книжці *Шляхами минулого* я не помістила повної згадки про рідню визначних музик Колессів у Львові. Ця моя згадка не повна тому, що ми, хоч мешкали з сестрою Галею в домі Філярета Колесси на вулиці Голуба 7 у Львові, не мали достатньо належних відомостей. Господар дому переважно пересиджував у бібліотеці над своїми різними працями. Як ми були в школі, тоді він вчив у гімназії. Про своє родинне походження він майже не згадував, а як оповідав, то про свого батька о. Михайла й брата Олександра, професора університету в Празі. Про найстаршого брата Івана, як і про своїх сестер він ніколи не розказував.

Випадково мені до рук потрапив лист Дарки Колесси зі Львова, адресований до Тані Герич-Савчин, доні св. п. віолончелістки Христі Колесси-Герич, в якому вона на основі архівів свого батька Філярета докладно описує свій родовід. Цього листа, за ласкавою згодою відборця, використовую для цього спогаду.

Прадід роду Колессів походив з околиці Самбора, де був господарем. Була це ніжна, субтильна й надзвичайно інтелігентна людина. Говорив і писав латиною. Своїх дітей, яких любив понад життя, посилав до школи.

Його син Михайло став священиком і одружився з Марією Менцінською (тіткою Модеста, славного співака), з якою мав п'ятеро дітей: Івана, Олександра, Філярета, Павлину й Мілю. Дружина Марія, при пологах п'ятої дитини, вмерла в наслідок пологової гарячки на 40-ому році життя, залишивши сиротами п'ятеро малих дітей. Дітей виховували їхні тітки або домашня прислуга. Вони були занедбані, погано вдягнені, недогодовані. Звичайно прислуга їх обкрадала. Вдовець Михайло страшенно бідував, хоч важко працював, бо діти були без материнської опіки, а дім без господині. Попри любов до дітей о. Михайло тримав їх дуже строго. Вони мусіли вираховуватися з найдрібніших видатків і добувати засобів на прожиток. Батькові на селі в Ходовичах було дуже важко вдержувати трьох синів в шкільному віці поза домом в Стрії та Дрогобичі. Але мав радість, всі сини дуже добре вчилися, з відзначенням завершили університетські студії та здобули велику славу.

Доля найстаршого сина Івана була трагічна. Його після закінчення медицини в Кракові, як військового лікаря вислано на службу далеко до Сербії, на кордоні Австрії й Туреччини. Там постійно виринали якісь конфлікти між старшинами, які закінчувалися

поєдинками. В одному з таких поєдинків він загинув на 31 році життя, далеко від рідної землі. В спадщину для свого народу він залишив 350 пісень і дві тисячі коломийок, зібраних в Ходовичах. Ці пісні, після його смерти, Іван Франко видав в 11 томі *Етнографічного збірника*, коштом Наукового Товариства імени Т. Шевченка у Львові. Ця унікальна збірка пісень Івана Колесси, як пише музикознавець Гошовський, займає почесне місце у світовій фольклорній літературі. Іван був дуже працьовитий і палко любив свій народ. Він був не тільки лікарем і етнографом, але також поетом. Чудово рисував. Непересічно талановитий, подібно до всіх Колессів.

Визначною постаттю серед Колессів був Олександр Михайлович, народжений 1867 р. в Ходовичах, тепер Львівської області. Від наймолодших літ він важко працював, як це описує в одному з листів до свого батька, в якому звітував про видатків. "... Дуже мені дивно, Найлюбезніші Тату, що Ви не розумієте великих труднощів, з якими я мушу боротися. З хлопцем, якого вчу, сиджу до 9-ої в ночі, бо туман, а шойно в 10-ій годині вечора сам беруся до науки. Не маю половини книжок, тому лягаю спати о 2-ій год. в ночі, а встаю о 6-ій рано, щоб повторяти лекцію з хлопцем і свою. Працюю скільки можу, а на такі докори, які мені робите, я не заслужив". Як бачимо, Олександр, маючи тоді 15 років, будучи ще напівдитиною, спав тільки чотири години на добу. З великим успіхом закінчує він гімназійні студії, а в 1894 р. одержує у Віденському університеті ступінь доктора філософії. Незабаром стає професором Львівського університету й як мово-літературознавець розгортає широку наукову діяльність, а також і суспільно-громадську. За активність його вибирають послом до крайового парламенту у Відні. Замість науково працювати, він витрачує багато часу для виконання своїх обов'язків посла.

З розвалом Австро-Угорської монархії Олександр стає професором Карлового університету в Празі й продовжує наукову працю. В 1924 р. з'являється його книжка *Погляд на історію української мови*, а в 1927 р. чергова книжка *Головні напрями й методи в розслідах українського фольклору*. Він мав також поетичний талант, любив писати вірші, між іншим написав слова до пісні "Шалійте, шалійте, скажені кати".

У приватному житті він був привітний, прислужливий і щиро відданий своїй родині. Любив своїх ближніх і допомагав усім, зокрема сестрі Мілі. Коли під час боїв за Львів у 1918 р., дружину брата Філярета Марію було поранено, як вона несла харчі для наших поранених до Народного Дому, тоді він займався нею, завіз до шпиталю, де залишив під опікою найкращих лікарів. Тішився великим авторитетом і пошаною в других. Поставою був високий, плечистий, мав вигляд типового інтелектуала й ученого. Для

найближчої родини він був ідеальним чоловіком і батьком. Олександр був одружений з Ольгою Літинською, з якою мав двоє дітей: Христю — віолончелістку і Любу — піаністку, ім'я яких відоме не тільки в Україні, але й в усій Європі. Помер 1945 р. в Празі, маючи 78 років, а його дружина упокоїлася в Бозі 1971 р. в Торонто, на 92 році життя.

Третім сином о. Михайла Колесси був Філярет, що народився 17 липня 1871 р. в с. Ходовичі. Його сім'я складалася з товстенької дружини Марії, двох дочок Дарії й Соні та сина Миколи. Старша дочка непересічної краси Дарія була піаністкою. Молодша, дуже мила Соня скінчила в Кракові навчання з фізичного виховання, опісля одружилася з інженером Пасічинським. Син Микола студював музикознавство в Празі, а вряди-годи приїздив додому, до Львова. Літом рідня Колессів виїздила спершу до Зелем'янки, а згодом до Шешор, біля Косова. Як приїздив Микола з Праги до Львова, його відвідували гуцули з Шешор у своєму чудовому типовому вбранні, а він їх водив з візитом по українських установах, музеях і т. п. Дарка, як була в Шешорах, любила ходити в гуцульському одязі.

В своєму листі з України Дарка пише так про свого батька:

Мій тато був менший середнього росту. Ніжний, з великими синіми й невинними очима, як у дитини. Був дуже субтельним і добрим чоловіком. На Олександра дивився як в образ, слухав його, радо виконував його розпорядки, був йому відданий тілом і душею, дивився на старшого брата, як на Бога. Він був мовознавець, вчив у гімназії грецьку й латинську мови (вчив також українську мову й літературу, знав досконало німецьку й польську мови). Свою докторську працю на університеті у Відні писав латинською мовою. Окрім того, був музикознавцем, етнографом і фольклористом. Писав свої власні твори й обробляв багато народних пісень на хори. Компонував в молодості, але пізніше захопився науковою працею, якій вірний був аж до смерті. На 21 році життя сплів в одну цілість його власні композиції під наголовком "Булиця". Була це збірка переважно пісень зі села Ходовичі. Працював без перестанку в неділю й свята. Коли ми дивувалися, він говорив — "є такі люди для яких забава є працею, а є такі для яких праця є забавою". Був основником Етнографічного музею у Львові, керівником Інституту фольклору та етнографії. Досліджував стиль українських пісень і дум в їх історичному розвитку. Зібрав і видав збірник п. н. *Мелодії українських народних дум*, який фінансувала Леся Українка. По його появі вона написала до автора: "Дякую Вам від себе й мого чоловіка за надіслану книжку українських народних дум. З великою насолодою я читала цю велику працю, викінчену й доведену до ладу Вашим високоосвіченим даром. Тепер справді можу сказати, що наша пісня, наша дума не вмере, не загине. Честь Вам і дякую за труд".

Перебуваючи в Колессів, ми з сестрою бл. п. Галею бачили в оригіналі цього листа, бо Філярет Колесса нам читав, а опісля ховав, як святість, до свого бюрка. Варто також зазначити появу таких його книжок: *Ритміка українських народних пісень* і *Про генезу українських народних дум*.

Філярет Колесса, від 1929 р. член Академії Наук УРСР, помер 3 березня 1947 р., маючи 76 років. На його пошану в центрі Львова є вулиця академіка Філярета Колесси, як також його ім'ям названо Музично-Педагогічне Училище (музпедучилище), в якому стоїть його велике скульптурне зображення. Для увічнення його пам'яті в Ходовичах створено меморіальний музей, з пропам'ятною таблицею. В ньому зберігаються портрети роду Колессів, починаючи від прабабки й прадіда.

З дочками о. Михайло мав великі клопоти. Павліна була дуже гарна, подібна до своєї мами. Вона закохалася в хлопця з свого села, з яким одружилася. В той час це був стид і гризота для батька. Тепер це було б інакше, коли село вбирається по-міському, але тоді ... Вона ходила убрана по-сільському, страшенно ґарувала вдома й у полі. Серед великої спеки жала й косила. Чоловік-деспот її бив і зневажав. Мала три дочки й одного сина. Дочок охрестила сільськими іменами: Рузя, Явка, Каська. Її син Стефан погано вчився. В 1914 р. пішов на війну й пропав без вісти. Перед відходом до війська одружився, мав двох синів.

Як пише Дарка з краю:

З дочками й внуками Павліни ми час від часу контактувалися, але якось так холодно. Ми не могли знайти з ними спільної мови. І нема чому дивуватися. Нас нічого зі собою не зв'язувало. Свого часу приїхала до нас одна з дочок Павліни наймолодша Кася, эле вихована, погана й просила помочі. Вродила двох мертвих дітей, а родити третю дитину лікарі її порадили поїхати до Львова. Мене огорнуло співчуття для неї і рішила її допомогти. Пішла з нею до шпиталю, знайшла добрих лікарів і Касі зробили "цісарську операцію". Вона породила дівчинку, яку назвали на мою честь Дарією. Як вона мала 14 літ, тоді моя мама взяла її до себе, відживила, навчила її прати, мити, прасувати й післала до школи, яку закінчила фінансовим техніком. Там пізнала свого теперішнього чоловіка, з яким має дві дочки. Він є директором банку, а Кася велика пані. Ми її дуже любимо, бо росла й змінювалася на наших очах. Других нащадків Павліни ми до 1971 р. не знали зовсім. Того року створено в Ходовичах на прихोцтві меморіальний музей мого батька, де відкрито пропам'ятну таблицю з написом — "В цьому домі проходили діточі й юнацькі роки Філярета Колесси". При тій нагоді нас запросила одна з внучок Павліни, а це Ірина Бабій на святковий обід: Потрави приготовлено на високому рівні,

багато й добірно, "по-панськи". Всі наші ходовецькі кривняки вже ходять поміському, мають по декілька кімнат гарно умебльованих. Від цього часу прийшло зближення наших сільських кривняків з нами. Були ми там на двох весіллях, нас дуже широко приймали, а повертали додому зі запашними короваями. Ходовичі тим дорогі для нас, бо там є гріб моєї бабуні, там народилися і росли всі малі Колесси.

Тягарем для цілої родини Колессів була Міля, наймолодша дитина о. Михайла. Вона працювала як поштовий службовець. Часто мінjala помешкання й працю, де могла, позичала гроші. Борги за нею переважно платив брат Філярета Олександр, бо Філярет ніколи грошей не мав. В своєму листі Дарка виправдує тітку Мілю, бо та хворіла на шизофренію, хронічну психічну недугу. Ніхто з рідні не належно не опікувався. Померла Міля всіма забута, перед Другою світовою війною в Станиславові.

На закінчення коротка згадка про дітей Філярета й Марії Колессів. Їхньою найбільшою втіхою був син Микола. Він народився 1 січня 1904 р. в Самборі. З великим успіхом закінчив пражську консерваторію в 1930 р. Він відомий диригент, композитор, педагог, автор 2 симфоній, сюїти для симфонічної оркестри, творів для струнної оркестри, фортепіяна та хорів, лавреат Шевченківської премії. В 1984 р. урочисто відзначено його 80-ліття Ювілейним концертом з виконанням його творів за співучастю хору й симфонічної оркестри. Про нього, як заслуженого мистецького діяча, була спеціальна телевізійна програма. Одружений з Надею Кливак, він має три доні, всі визначні музики.

Маловідомою є Соня, друга дитина Філярета Колесси. Вона була середнього росту, лицем подібна до батька. Мала примітні сині очі й дуже ніжну душу. З великою любов'ю ставилася до своєї старшої сестри Дарки й властиво росла, ніби в її тіні, бо мати всю свою увагу звернула на Дарку. Між ними ніколи не було непорозумінь. Вона любила теж свого брата Миколу й усіх інших членів родини, та й не тільки родини. Після одруження Соня виїхала з хором Дмитра Котка до СРСР, звідкіля ніколи не повернулася до Львова. Згідно з інформаціями, вона померла на тиф під час війни в Алма-Аті, Казахстан. Вістка про її смерть в молодому віці, серед невідомих обставин, мене безмежно вразила.

Найстаршою дитиною була Дарія, народжена в 1905 р. у Львові. Її хресним батьком був світової слави співак Модест Менцинський. Обдарована надзвичайною красою, була при тому ніжна й дуже привітна до кожного. Студіювала музику в дуже молодому віці в Відні. З тих часів має дуже цікавий щоденник. Скінчила консерваторію з золотою медалею у Львові в професора Леопольда Мінцера. Два роки була його асистенткою. Одружилася в 1937 р. з

професором Залеським і має дві доньки: Роксолянку й Дзвінку. Вона мусіла перервати свою музичну кар'єру, щоб заробляти лекціями на прожиток сім'ї. Через працю, часом по 16 годин денно, втратила здоров'я. В 1946 р., за допомогою батька, написала "Улюблені пісні Івана Франка", надруковані в московському музичному журналі. Також надрукувала працю про угорського музику Белю Бартока (1881-1945). Дарія написала 18 музичних п'єс, які вийшли друком в "Народній творчості", з дуже добрими оцінками. Тепер працює доцентом кафедри камерної музики й концертного мистецтва у львівському університеті. Не має часу ні бути піаністкою, ні писати музичні п'єси. Дарія пережила дві важкі операції. Дуже релігійна, бо пише, що "Ісус мене вирятував після операції від смерті".

Її дочки — теж музики. Роксоляна — віолончелістка, а Дзвінка — скрипачка, обидві вчать музики. Дзвінка одружена з лікарем-психіатром і має сина Юрка, студента медицини.

Я мала щастя пізнати ближче таку чудову людину, якою є Дарка. Хай цей спомин буде квіткою, що ніколи не зів'яне в лавровому вінку слави родини Колесів.

РОКОВИНИ РЕВОЛЮЦІЇ

Іван Кедрин

23 лютого за старим стилем, 8 березня за новим, страйками в Петрограді розпочалася в Росії революція. Вже 26 лютого (11 березня) революція дійшла свого апогею, коли висланий проти робітників у морських доках, що страйкували, Волинський гвардійський полк відмовився стріляти в робітників, а, повернувшись до касарень, вояки вбили одного старшину, після чого всі інші розбіглися. Після невдачних спроб задушити революцію військовою силою і різних перипетій із Думою, 3 (16) березня цар Микола II зрікся престолу й передав наступництво своєму братові Михайлові Олександровичеві, який, проте, після розмови з членом Тимчасового уряду Олександром Керенським корони не прийняв. Настало правління Тимчасового уряду, короткотривале правління російської демократії, яка виявила свою слабкість і нездатність запанувати над революційною стихією та успішно протиставитися демагогічним гаслам більшовицької верхівки з Ульяновим-Леніним у провіді, яка тим часом прибула до Росії в німецькому запльомбованому вагоні. Але тут не місце розглядати хід російської революції. Календар історичних подій від лютого 1917 р. до березня 1918 р. першорядно склав Яків Зозуля (Нью-Йорк, в-во УВАН, 1967, стор. 112). Нам ідеться про підхід до тієї російської революції 70-тирічної давности і, найголовніше, — до її впливу на події в Україні. Мова повинна йти головно про підхід до революції взагалі та до українського революційного зриву.

Можна підходити до революції в Росії з різних аспектів. На найпершому місці згадані вгорі події у Петрограді стали ще одним доказом на правду того, що несподіванка є реальним чинником у політиці. Очевидно, лютнево-березневі події в Петрограді не наслідували античних грецьких драматургів, які розв'язували конфлікт, що зайшов у сліпий кут, за допомогою "Deus ex machina". Російсько-царський режим був уже довгий час гнилий і неначе символом тієї гнилизни був шарлатан монах Распутін із своїм впливом на царицю Олександру, яка вірила, що тільки він, Распутін, може лікувати її сина, хворого на гемофілію (кровотечу). На царському дворі були дві "партії": так звана німецька мирна з царицею німецького роду у провіді та патріотично-націоналістична на чолі з великим князем Миколою Михайловичем. Величезною

мірою вибух революції прискішила поразка у війні проти центральних держав, особливо погром у битві над Мазурськими озерами. А все ж ніхто не міг передбачити, що саме в той історичний день 23 лютого чи пак 8 березня почнуться страйки в Петрограді, які будуть тією грудкою, що зрушить лявіну, під якою буде похоронений царат. Тому поруч із усіма логічними передреволюційними явищами, які підготували революцію (бо активно діяла російська соціал-революційна партія і змова йшла за змовою), це таки була несподіванка. Інший аспект — це доказ, що імперія, оперта на збройну силу, на армію і явну та тайну поліцію з цілим могутнім адміністраційним апаратом може розвалитися тільки тоді, коли до революції пристане частина війська, яка викличе розклад тієї збройної сили. Врешті, третій аспект — успіх революції — залежний від даної міжнародної ситуації: коли б царська Росія була переможною у війні проти Австрії, Німеччини, Болгарії і Туреччини, царат був би закріпився, а не послаб. Міжнародна кон'юнктура потрібна не тільки для успіху революції проти наявного режиму, але й успіху визвольної війни-революції поярмленого народу — це яскраво проявилось саме на невдачі українського визвольного зриву в 1917-1920 рр.

Упадок царату знайшов негайний відгук в Україні. Це був той історичний шанс, що його українські люди негайно використали. Вже 7 (20) березня 1917 р. вирішено на зборах українських організацій у Києві заснувати Українську Центральну Раду і там же на її голову заочно обрали Михайла Грушевського, який знаходився на засланні. 19 березня (за новим стилем 1 квітня) 100 тис. українців маршували Великою Володимирською на Софійський майдан, співаючи тодішній український національний гімн "Як умру, то поховайте мене". Це було чудо, бо відкіля взялися ті українці, коли Київ був насправді зрусифікований, у Києві виходила чорносотенна щоденна газета під редакцією Василя Шульгіна *Киевлянин* і вороги України називали Київ "матерью городов русских"?! Але вибух революції в корінній Росії породив у Києві та по всій Україні подиву гідний ентузіазм. Автор цих рядків був свідком тієї квітневої маніфестації у Києві, бо вже встиг — як усі галичани, недавні вояки австрійської армії, що потрапили в російський полон, втекти, як тільки до Троїцькосавська в Забайкальській області дійшла вістка про вибух революції. І впродовж наступних трьох років я перебував в Наддніпрянській Україні, переживаючи всі події, які, наче в примарному калейдоскопі, розігрувалися в тих історичних роках.

Так, це був ентузіазм і деякі наші земляки, головно з гетьманського табору, закидають Центральній Раді, що вона той ентузіазм змарнувала. Але я неодноразово твердив і тверджу, що це був ентузіазм солом'яний і при всіх гріхах Центральної Ради і всього

тогочасного українського проводу в Києві та інших українських містах треба признати, що ті тодішні провідники української революції доконали чуда. Бо з вибухом Першої світової війни (1914 р.) і напередодні революційних подій у Петрограді не було в Україні ні однієї української народної школи, ні однієї газети, ні однієї читальні "Просвіти". Друга половина чи пак четвертина 19 ст., коли під тиском опозиції царат вирішив створити щось на подобу демократичного парламентау і скликав "Думу", була виповнена боротьбою за права української мови, за право перекладу Святого Письма, за право плекати етнографізм народної пісні і танку. Де наддніпрянські українці мали навчитися "альфаветної" політики, коли, за словами геніяльного Тараса, "від молдавина до фіна ... все мовч[ало]"? Сам Грушевський — велетень у світі науки — виявився малим у світі політики. Його критика політичної верхівки галичан — Парляментарної Репрезентації у Відні — у книжці *Нова політика* виявила його повне незнання взаємин в Австро-Угорській монархії і спонукала його учня Степана Томашівського до гострої відповіді йому — хоч авторитет Грушевського, як професора історії у Львівському університеті й голови Наукового Товариства імени Шевченка позбавив Томашівського відваги виступити одверто під своїм прізвищем. Зате Грушевський мав стовідсоткову рацію, коли боронив український соціалізм на сторінках київської *Народньої волі* у березні 1918 р. Тільки українські соціалісти могли своєю пропагандою і своїми соціалістичними — але українськими — гаслами сяк-так протиставитися демагогії більшовиків, які вже в жовтні 1917 р. захопили владу, що їм не змогли зберегти у своїх слабких і нерішучих руках російські демократи. І хто інший робив в Україні революцію, як не молоді віком і бідні досвідом соціалісти? Зрештою, була тоді мода на соціалізм, і не тільки на Наддніпрянщині постала партія "Соціалістів-федералістів" і партія "Соціалістів-самостійників" із членами, які ніколи нічого з соціалізмом не мали спільного, але навіть в Галичині Національно-демократичну партію перейменували на "Трудову", а Радикальна партія додала собі ще прикметник "Соціалістична".

Був в Україні соллом'яний ентузіазм, але не було національно-державної свідомости, яка диктує боротьбу за свою державу із зброєю в руках. Об'єднані українські армії УНР і УГА, які разом зайняли Київ 31 серпня 1918 р., нараховували 85 тис. фронтового війська, без санітарних і тилових частин. В російській армії було 4 млн українців, українізація охопила півтора млн, але й це було на папері. Не вдавалася ні одна мобілізація, і хоч три військові з'їзди репрезентували півтора млн зукраїнізованих на південнозахідньому фронті вояків, під Крути можна було вислати тільки Студентський курінь і Юнацьку школу. Виникло в Україні злочасне

явище "неутральних". Були в ході визвольної війни-революції докази великого героїства, але й були докази жалюгідного примітивізму та аматорщини. Революція висунула далеко вперед постаті понад пересічну міру. Симон Петлюра, за фахом журналіст, редактор газети *Украинская жизнь* в Москві, з вибухом Першої світової війни урядовець прифронтового земства (в Галичині такої установи не було) став символом збройної боротьби за українську державність. Правник за фахом, член Видавничої кооперативи "Діло" у Львові Євген Коновалець, який в австрійській армії належав до тих "фендрихів", з яких Винниченко глузував у своєму тритомовому творі *Розбудова нації* (хоч твір напівпасквільний, проте, там багато документарного матеріалу), став завдяки революції справжнім полководцем і державним мужем. Висунула революція багато мужів і жінок непересічної міри — молоденькі люди без ніякого політично-дипломатичного досвіду виявилися на мирній конференції у Бресті Литовському такими талановитими і вправними, що австрійський міністер закордонних справ граф Черін і німецький канцлер Кюльман висловлювалися про них з подивом у своїх споминах. Але саме тому, що революційний ентузіазм українських мас був тільки соломя'ним вогнем, і ні український народ, ані його інтелігентська верхівка не були ні трішки підготовані на вибух революції, й тому, що не було ніякої чужої держави, яка підтримала б український визвольний здвиг — той здвиг закінчився катастрофою. Саме ця відсутність зацікавлення деколонізацією Сходу Європи є ще одним аспектом, що його можна б широко обмірковувати. Держави Антанти підтримували відбудову єдиної неподільної Росії, вони підтримували Денікіна і Юденіча, але вони не дали ніякої підтримки визвольним рухам поярмлених Москвою народів. Так само, як Німеччина Вільгельма II, що дозволила Ленінові та його партнерам переїхати зі Швейцарії до Росії, сподіваючися, що комуністична Росія буде слабка й нешкідлива, Антанта теж вірила, що відбудована єдина й неподільна Росія стане союзником Заходу та "великим господарським обширом", потрібним Заходові для торгівлі. І те переконання збереглося в зайдніх умах аж до Ялтинської конференції у 1945 р.

В безконечному обмірковуванні причин, чому провалився український революційний визвольний здвиг, не можна поминути кардинального ствердження: з чого складається держава? З трьох компонентів — території, народу та влади. Автор цих рядків неодноразово твердив і тепер повторює, що в роки нашої війни-революції була територія, була — хоч і слабка — влада, але не було народу. Бо хоч по всій Україні йшли протибільшовицькі повстання, але всі заходи й зусилля уряду УНР ще за Директорії в Україні й після того з еміграційного центру УНР у Варшаві скоординувати ті

повстанські рухи не вдалися. Були між повстанськими отаманами геройські постаті, але були й анархічні авантюристи, отамани, закохані в своє отаманство та противники центральної зверхньої влади. Сам Володимир Винниченко, що користувався великою популярністю в Україні, як найбільший тогочасний письменник-драматург, автор першого Універсалу і перший прем'єр УНР, але за вдачею неврастенік, правильно написав у п'єсі *Між двох сил*: це була визвольна війна-революція, яка мусіла бути двосторонньою — національною та соціальною. З історичної перспективи можна ствердити, що Центральна Рада зробила величезну помилку, коли, повернувшись до Києва разом із німецьким військом після Берестейського мира, далі провадила законодавство в рамках соціалізму, нестравного для німецької військової верхівки, і в наслідок тієї настанови Центральної Ради німці розігнали Центральну Раду й підтримали гетьманський переворот. Але та сама історична перспектива зобов'язує признати, що соціальний момент був для українського народу з вибухом революції так само сильний, як національний, а може ще сильніший: адже кріпацтво скасовано в Росії шойно після смерті Шевченка в 1861 р., і в російських руках була велика земельна власність, були промисли, торгівля і фінанси, які разом творили могутню організацію Протофіс. В українському селі ще трималися традиції Козаччини, за іконами зберігалися грамоти з часів Козацької держави, але той сантимент не рівноважив браку національно-державної свідомості і такої політичної зрілості, щоб із зброєю в руках боротися за рідну державу.

Перший Універсал Центральної Ради з'явився 10 червня 1917 р., Четвертий Універсал вийшов 22 січня 1918 р. За тих коротких сім місяців і 12 днів Україна крокувала насправді стомильними кроками від скромного автономізму крізь федералізм до "ні від кого незалежної" самостійності. І це відбувалося в атмосфері революційного хаосу, з більшовицьким повстанням Пятакова у Києві, з російськими гарнізонами в містах, в яких ще не всі розбіглися, в атмосфері всіляких з'їздів, організованих і скликуваних Центральною Радою. Й саме з тієї історичної перспективи, яку тепер уже маємо, можемо чи мусимо твердити, що хоч український революційно-визвольний рух скінчився невдачею, він на тлі тогочасної дійсності був чудом. Час того українського визвольного зриву довго-довго буде предметом аналітичних міркувань, ба навіть суперечок між істориками. Кожний із чотирьох Універсалів є темою для різнобічної аналізи. І в Четвертому Універсалі пункт про потребу здемобілізувати й розпустити армію і на її місце створити народну міліцію теж є темою до сумних міркувань. Але всі ті наші теперішні застереження нівелиюс одне речення в Четвертому Універсалі, яке завершило процес розвитку української політичної думки

та яке стало історичним фактом українського державницького самовизначення.

Наш визвольний зрив не вдався, проте, всі жертви яких ми зазнали в ньому, не пішли намарне. Жертви падали на бойовищах і в чотирикутнику смерті, від тифу та від морозу. Але всі ті позитиви й негативи, всі величні та нікчемні моменти визвольного зриву за Центральної Ради, Гетьманату та Директорії, разом склали традицію, без якої не було б згодом українського революційного підпілля в Польщі й не було б тих новітніх військових формацій, якими стали Українська Повстанська Армія та Дивізія "Галичина". Ми програли війну проти Польщі та проти Московщини. Але з тієї поразки ми винесли традицію, яка жива по нинішній день і яка — хоч як абстрактне поняття — є животворним чинником у розвитку нації. І тому у 70-річчя української революції не гудім її носіїв та активних учасників, а віддаймо їм належний доземний поклін.

СЕЛЯНСТВО І УКРАЇНЬСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ

Богдан Кравченко

Маштаби саморганізації селянського суспільства в 1917 р. здивували навіть дозрілих політичних спостерігачів. Під кінець того року "Селянська Спілка" мала свої відділи в селах багатьох провінцій з членством, що переходило в мільйони. До травня 1917 р. наклад газети спілки *Народня воля* досягнув неймовірної кількості 200 тис. Засновано величезну кількість нових кооператив. Розвиток цих підвалин національного життя дозволив національним ідеям просякнути в народні маси. Швидкість подій, що розвивалися, не рахувалася місяцями, а тижнями й днями. На селянських нарадах і зборах виникали обриси національної погоджености: земля селянам, українізація армії, шкіл і адміністрації, самоуправління України у вільній федерації з Росією. Коли українські селянські маси допомогли українським партіям одержати переконливу перемогу на виборах до російських Установчих зборів (два місяці після жовтневої революції), українські партії одержали приблизно дві третини голосів. Це безсумнівно показує, що національний рух здобув популярну базу. Надвичайним є те, що все це сталося в країні, вільний розвиток якої тривав лише дев'ять місяців.

Ріст національної свідомости простих мас виник не тому, що людський розум гнучкий, а завдяки його консерватизмові. Народні маси завжди "по-простому балакали" і співали "простих пісень".¹ Лише під час революції вікові факти їхнього існування прибрали політичних форм. Сільська інтелігенція очолила цей процес. Але сама вона не могла б виконати це величезне завдання, якби її не підсилили десятки тисяч свіжих кадрів, які їй постачала війна та військо.

Сотні тисяч молодих українських селян, — найдинамічніший елемент сільської місцевости, — одягнули уніформи і навчилися ефективним формам організації. На службі цареві вони пізнали найрізноманітнішими шляхами (від насмішок і образ реакційних російських офіцерів до зустрічей з націоналістично наставленими поляками) соціальний контраст, який ферментує національну свідомість. Там вони також спіткали серце та душу українського національного руху, селянських учителів, які, призовані тисячами на військову службу молодшими офіцерами, сприяли перетворенню новонабутого досвіду та свідомости молодих селянських рекрутів в національну ідеологію. В 1917 р. національний рух як масове явище почався в казармах, часто в міських гарнізонах, дискуту-

ванням, концертами, клубами та з'їздами. Рух набрав таких розмірів, що 2500 делегатів Другого українського військового з'їзду в Києві (липень 1917), були на цьому з'їзді представниками понад півтора мільйонного війська.

Коли військовики повернулися додому (або дезертували), вони дуже поширили організаційну базу українського руху на селі. Військовики мали величезний авторитет в очах сільського населення. Вони скинули цяря, запевнивши, що мужик дістане справедливий розділ землі. "Ніхто не мав на селі більшого довір'я, авторитету як... простий рядовий солдат".²

Відродження, або, правильніше, народження нації в 1917 р. лише можна розуміти, якщо його розглядати як безпосередню працю мільйонів під проводом тисяч незнаних індивідуумів, котрі ставали природними провідниками початкового руху. Повна енергії, але недосвідчена молодь, яка зібралася в трьох малих кімнатах Педагогічного музею в Києві без "урядовців, писарів, ні навіть сторожа"- Центральної Рада — лише віддзеркалювала більшу драму. Безумовно, найголовніша слабкість національного руху полягала саме в тому, що його ноги й руки були непропорційно більші, ніж голова. В економічно недорозвинутій країні, в соціальній структурі якої домінували мільйони маленьких незалежних виробництв, щоб щонебудь досягнути була потрібна сильна центральна влада. Здібний провід, величезні ресурси, контроль над містом, як також багато часу та спокою, були потрібні, щоб закріпити досягнення. Більшовицькі війська окупували Україну, якраз коли процес будівництва нації почався по-справжньому. Однак, те, що сталося на селі протягом 1917 р., достатньою мірою змінило сільську місцевість, щоб запевнити, що ці зміни створюватимуть труднощі для тих, хто опиратиметься волі села на прийдешні роки. Якщо перед революцією більшість коментаторів погоджувалися на тому, що селянство мало слабе розуміння національної приналежності, після революції ця оцінка змінилася. Говорячи про українське селянство в 1923 р., Троцький зазначив, що "Національна ідеологія для селянства... це величезна вибухова сила".⁴

Національне пробудження українського селянства було пов'язане з аграрним питанням. Інакше і не могло бути. Селянство масово піддержувало ідею української автономії в 1917 р., котру вони розуміли як повну рівність з Росією, через те, що досвід навчив їх не довіряти ніяким аграрним реформам, що приходили з півночі.⁵ Вони були переконані, що лише український уряд під проводом "своїх людей", котрі знають, чого потребують "наші люди" на Україні, принесе їм той сільсько-господарський устрій, якого вони бажали.⁶ Коли селяни притиснули членів Центральної Ради, "і

били ... щоб ми брали владу у свої руки", це був безпосередній вислів їхнього соціально-економічного реалізму.⁷ Вже на весні 1917 р. почалася конфіскація землі. Селяни потребували запевнення, що їхнє право на володіння землею, і, важливіше, що право на всю землю, яку вони в майбутньому візьмуть у свої руки, буде підтримане державною владою, від котрої вони могли б сподіватися співчутливого ставлення. Не диво, що селяни були головними критиками Центральної Ради через брак її рішучості в одержанні автономії від Тимчасового уряду. Делегати Першого всеукраїнського селянського з'їзду не могли зрозуміти, чому Рада "прохала", а не ... "вимагала" автономії. Було багато таких, що вважали, що треба переговори припинити і проголосити незалежність України. За словами солдата-селянина Білого, який репрезентував Черкаси, "Хвиля велика, і нам не простять наші діти та внуки, як ми її змарнуємо! Нам нема чого і нікому кланятися, візьмемо своє!"⁸

Трагізм у тому, що коли український національний провід міг би перебрати владу, маючи за собою силу народу (приблизно в червні або липні), він цього не зробив. Те, що місяцями Рада була замкнута в непереконливих переговорах з Керенським, коштувало їй так само багато селянської піддержки, як і її вагання на аграрному фронті. З селянського погляду і перше і друге були частинами тієї самої проблеми.

В питанні розподілу землі Рада пленталася за селянським рухом. До свого Третього Універсалу 20 листопада 1917 р. Рада переконувала селян очікувати рішення аграрного питання російських Установчих зборів.⁹ Коротше кажучи, вона прохала селян мати довір'я до тих самих центральних всеросійських інституцій, до котрих вони вже призвичаїлися мати підозріння. Коли Третій Універсал скасував приватну власність на землю "непрацюючими" елементами, селяни організувалися в місцеві громади і захопили майже третину всіх неселянських земель. Коли вояки повернулися з фронту вимагати свою частину землі, аграрний рух посилювався. Але рух в напрямі радикальнішої розв'язки аграрного питання не означав відмови селян від національної платформи. Протягом всієї революційної доби (1917-1920) не одне важливе політичне об'єднання чи рух, пов'язані з селянством, відмовилися від своїх національних вимог. Аграрна програма Ради та її вагання в організуванні національного уряду, послабили національний рух не тому, що селянство відкинуло національну ідею, але радше тому, що це прискорило розвиток природних тенденцій селянського суспільства, за яких капіталізм ще не досягнув тієї точки в своєму розвитку, коли він міг би відступити і замкнутися в свою власну оболонку і полягати на свої власні ресурси.¹⁰ Не маючи можливості

полягати на "свою" державу, кожне українське село перетворилося у відокремлену фортецю. Це відокремлення було цілковито сумісне з новонабудою національною свідомістю; і перше, і друге мали нахил до спричинення сильної ксенофобії.

Масові рухи розвиваються доти, доки хід того чи іншого руху не зустрічається з об'єктивними перешкодами. Коли це стається, виникає реакція, рух роздроблюється та відступає. Шлях національного руху після 1917 р. мав багато таких перешкод. Якби підозріння не мало селянство щодо нездібности українських національних урядів обороняти й забезпечити їхні інтреси, їхній досвід з режимом Павла Скоропадського тільки підсилив ті підозріння. Після того, як селяни під проводом Директорії повалили цей режим, неспроможність Директорії зформулювати відповідну аграрну програму коштувало їй чимало піддержки. Але це лише частина тієї історії. Аграрні програми лише тоді мають вплив на селян, коли вони бачать, що існує достатньо сильний чинник, котрий їх підтримує. З українськими політичними партіями в безладді та військом, що наступало з усіх боків, не диво, що селяни, не в змозі бачити ясної мети, яка могла б ґрунтуватися на якійсь регулярній централізованій ієрархії контролю, вирішили перечекати розвиток подій у своїх селах. Коли цим селам загрожувала небезпека, вони об'єднувалися для боротьби проти своїх ворогів згідно з партизанськими способами їхніх предків. Розгромивши ворогів, вони поверталися додому. "Навіть у найсприятливіших обставинах селянин не може перетворити свою перевагу в кількості в політичну якість", — зауважив Троцький.¹² Цей спосіб селянської боротьби вказував на те, що українське суспільство, без міста, ресурсів чи чужої допомоги просто не мало потрібних засобів для піддержки будь-якого іншого способу опору. Таким чином село опиралося до 1920 р. й навіть пізніше й почало виходити зі своєї ізоляції лише після 1923 р., коли було більш-менш безпечно це робити.

1. Володимир Винниченко, *Відродження нації*, три томи (Відень—Київ, 1920), т. 1, стор. 176.

2. Там таки.

3. Там таки, стор. 259.

4. Л. Троцький, "Національна справа. Із промови, виголошеної на VII Всеукраїнській Партконференції КП(б)У", *Нова культура*, ч. 1, 1923, стор. 34.

5. Про лекції революції 1905, під цим оглядом див.: Н. R. Weinstein, "Land Hunger and Nationalism in the Ukraine, 1905-1917", *Journal of Economic History*, ч. 1, 1942, стор. 35.

6. В. Винниченко, *Відродження...*, стор. 177.

7. Володимир Винниченко, *Щоденник. Том Перший. 1911-1920* (Едмонтон—Нью-Йорк, 1980), стор. 273.

8. Павло Христюк, *Українська революція. Замітки і матеріяли до історії української революції 1917-1920 рр.* (Нью-Йорк, 1969), т. 1, стор. 65, 66.

9. Перший Універсал (червень 1917) закликав селянство чекати на Установчі збори. Другий Універсал (липень 1917) навіть не згадував про аграрну програму.

10. Посилаємося на ізоляцію, типову для напівазіатського характеру колишньої російської імперії. Цю природну атомізацію селянського суспільства зламала лише суперцентралізована держава, яка постала в інтересах оборони і котра існувала шляхом добування надлишків продуктів з сільських місцевостей.

11. Леон Троцький, «*The History of the Russian Revolution*», 3 томи (Лондон, 1967), т. 3, стор. 24.

МОЛОТОВ І УКРАЇНА

Мирослав Прокоп

I

11 листопада 1986 р. газета *Известия* надрукувала повідомлення уряду СРСР про те, що 8 листопада того року помер на 97 році життя Вячеслав Молотов, колишній голова уряду СРСР у 1930-1941 рр. і перший заступник голови уряду СРСР у 1941-1957 рр. Це повідомлення, розміром 14 рядків, було надруковане внизу в правому кутку першої сторінки газети. Ані тоді, ані згодом, не появились ніякі статті чи коментарі з приводу смерти Молотова.

Це вимовне, бо йдеться тут про одного з найвидатніших діячів російського комунізму, який від 1906 р., коли став членом тодішньої Російської соціал-демократичної робітничої партії аж до 1957 р., себто впродовж півстоліття, коли потрапив у неласку, посідав найвищі пости в партії і уряді СРСР і мав вирішальний вплив на їхню політику. Правда, коли б Молотов помер перед 1984 р., коли під час короткотривалого володіння Костянтина Черненко на пості Генерального секретаря ЦК КПРС, йому повернули права члена партії, про його смерть не було б, мабуть, в радянській пресі і такої скромної згадки.

Бо нещастям Молотова було те, що, хоч він вижив впродовж довгих десятиліть сталінської диктатури, коли підступ, обман, донощицтво, безхарактерність, рабське вислужництво, плазування, зрада і варварська жорстокість творили атмосферу у верхівці партії, він, не дивлячись на свій довгий досвід, прорахувався у ударі з Микитою Хрущовим у 1957 р. Правда, тодішні партійні друзі Молотова його не зліквідували, його рідних не тортурували, не посадили в тюрми чи концтабори, як це помагав Молотов робити з мільйонами громадян Радянського Союзу, з ним обійшлися досить людяно. Його тільки основно вилаяли на сторінках преси, на радіо, на публічних зборах і понизили в чинах: з посту колишнього голови чи першого заступника голови уряду СРСР він опинився на менш важливому пості посла СРСР у Монголії, згодом у Відні, як делегат СРСР в Міжнародному агенстві атомової енергії. Правда, у 1964 р. його прогнали з партії, але й тоді його, як заслуженого пенсіонера союзного значення, не позбавили матеріальних привілеїв вищої партійної бюрократії. Тількишо існування Молотова збували суцільною мовчанкою.

Треба думати, що колись, коли розвалиться імперіяльна структура СРСР і впаде її режим комуністичної диктатури, коли розкриються її державні архіви, постать Молотова знайде чимало політичних біографів. Бо немає сумніву, що в дослідженні його

життя і діяльності можна знайти чимало вказівок для пізнання генези і механіки дії російського комунізму як реакційної антилюдської системи новітнього духового і фізичного невільництва в двадцятому сторіччі. А у тій системі Молотов — провідна постать.

II

Коли в пресі Заходу повідомили про смерть Молотова, то при цьому згадували зокрема його ролю в спровокуванні Другої світової війни, себто в домовленні з Гітлером і Ріббентропом про розподіл Польщі, про поділ сфери впливів у Східній Європі між Німеччиною і Радянським Союзом, про його провокаційну поведінку у стосунках зі західними альянтами під час і після війни, згадували його, як безпринципову, жорстоку людину, співвідповідальну за криваві сталінські погроми, як речника терору і войовничого імперіялізму в самому СРСР і у відношенні до стороннього світу. Однак, майбутньому історикові прийдеться до цього додати ще погромницькі дії Молотова у відношенні до українського народу.

Ясно, що за десятиліття свого перебування у верхівці партії та уряду СРСР, Молотов був одним з головновідповідальних за всі трагедії, які комуністична Москва принесла Україні. Їх перелік був би безконечний, бож не тільки від Сталіна чи інших вождів, але й від Молотова, як члена Політбюра ЦК КПРС і голови уряду Радянського Союзу, йшли на Україну директиви політики. Але тут я хочу зупинитися тільки на трьох досі відомих епізодах в житті українського народу, в які Молотов втрутився безпосередньо.

Насамперед, як вже згадано, Молотов був короткий час на пості Першого секретаря ЦК КП України, а саме — від осінніх місяців 1920 р. до березня 1921 р. В його біографії немає нічого, що вказувало б на будь-які попередні його зв'язки з Україною хоча б в територіальному відношенні, а вже поготів його знайомство з народом, його культурою та історією. Народжений в колишній В'ятській губернії і вихований в Казані, Молотов був типовим представником людей російсько-імперіяльного виховання і з молодих літ — фанатиком ленінської фракції РСДРП з її принципами централізму і ворожости до всякого неросійського автономізму, також в партії. Як уродженець центру Росії, Молотов був навіть менше пов'язаний з Україною, як його попередники на постах Перших секретарів ЦК КП України: росіяни Юрій П'ятаков і Артем (Федір Сергєєв), лотиш Еммануїль Квірінг, або його наслідники: росіянин українського роду Дмитро Мануїльський, єврей Лазар Каганович, поляк Станіслав Косіор, росіяни Микита Хрущов і Леонід Мельников.

Правда і те, що партія, себто КП(б)У, яку очолював Молотов чи інші, і яка за назвою мала бути українською, такою не була. Тому на

п'ятому з'їзді (конференції) КП(б)У в листопаді 1920 р., коли Молотов був Першим секретарем, українці в тій партії становили тільки 19% загального числа 42 тис. членів.¹

Ще менш українською була КП(б)України за мовою її членів. За переписом з 1 квітня 1922 р., в цій партії на Україні було 11. 920 українців, або 23.3% членства, росіян — 27.490 або 53.6%, євреїв — 6.981 або 13.6%, поляків — 1.241 або 2.3%. Це було тоді, коли українці становили понад 80% населення УРСР! Коли ж поглянути на мову тих "українців", то аж 79.4% членів КП(б)У уважали рідною мову російську і тільки 11.3% українську.²

Про діяльність Молотова на пості Першого секретаря ЦК КП України відомо мало. Треба ствердити, що він, як гауляйтер московського центру, був відповідальний за виконання всіх його постанов. А була це осінь 1920 р., отже час остаточної катастрофи Української Народної Республіки і її армії, яка, після важких боїв з більшовиками, була змушена в другій половині листопада 1920 р. перейти річку Збруч на територію Польщі, де українські вояки були інтерновані. Правда, залишалися ще тоді на Україні, зокрема на Київщині, Катеринославщині, Полтавщині повстанські частини, які в тому часі налічували коло 40 тис. людей.

Це був також час т. зв. воєнного комунізму, що довів до цілковитої руїни українську промисловість і створив дуже важке становище для українського селянства. Тодішні т. зв. "продразверстки" і "комітети незаможних селян" служили засобами закріплення сили комуністів на селі. А разом з цим йшов терор ЧК проти ширших кіл народу, а передусім проти діячів колишніх українських дореволюційних політичних партій, української інтелігенції і церкви.

Ілюстрацією того, як в таких умовах розумів свої завдання на Україні Молотов, як Перший секретар ЦК і керовані ним партійні кадри, може послужити ствердження зі вступу до резолюції П'ятої конференції (з'їзду) КП(б)У, що відбулася в Харкові 17-22 листопада 1920 р.: "Одним з першочергових і найважливіших завдань конференція визначила боротьбу з куркульським бандитизмом і рештками петлюрівщини, досягнення їх розгрому".³

Треба відзначити, що виконавцями цієї політики насильств над українським народом були у великій мірі російські і зрусифіковані кадри привезених з Росії комуністів. У цьому відношенні Молотов, як перший секретар ЦК КП України, знаходився серед "своїх" людей.

Другий відомий виступ Молотова на українській сцені був дуже короткий. Це сталося під час т. зв. III Всеукраїнської конференції рад в Харкові, тодішній столиці УРСР, на початку липня 1932 р. Це був час накиненими Москвою Україні примусової колективізації, непосильних хлібоздач та опору їм селянства, час дуже серйозної кризи в сільському господарстві, яка завершилася масовим штурч-

ним голодом на Україні вже на весні 1932 р.і особливо у 1933 році.

Не зважаючи на те, що в тому часі українські селяни вже вимиралі від голоду, московські вожді ставили перед Україною дальші, суворіші вимоги хлібоздачі, але цього не могли вже виконати керівники КП України і тому вони вимагали зниження пляннів. Щоб цей опір зламати, Сталін делегував на згадану конференцію, яка мала розглядати ті справи, Молотова і Кагановича. Після того, як київські керівники з'ясували катастрофічне становище в сільському господарстві України і пропонували знизити визначені Москвою норми хлібоздач, Молотов і Каганович навідріз відкинули їхні аргументи і вимагали виконання московських наказів. Щодо провалу в сільському господарстві України, то Молотов і Каганович обвинувачували за це самих селян і керівників КП України.

Ось погромницький виступ Молотова на III Всеукраїнській конференції рад в Харкові в липні 1932 р., як його надрукувала *Правда* за 14 липня того року:

Тепер є намагання замазати недоліки в праці в сільському господарстві України і скидати відповідальність за негативні факти в останній хлібозаготовельній кампанії на Україні на "зовнішні" причини, на розмір хлібоздачі і под. Треба рішуче відкинути ті антибільшовицькі намагання... Не може бути ніяких уступок і хитань в питанні виконання завдань прийнятих партією і радянською владою... Мобілізуються кулаки і спекулянти... Треба скріпити революційну законність... Клясові вороги внутрі країни (курукуль, спекулянт, контрреволюційний зрадник) роблять і будуть намагатися використати недостачі в нашій праці на селі в минулому періоді для того, щоб розкласти колгоспи, для того, щоб деморалізувати нестійку частину колгоспників... Клясові вороги Радянського Союзу за кордоном розраховують на те, щоб використати недостачі і помилки в нашій праці для своїх цілей і перш усього для приспішення імперіалістичної інтервенції проти радянської влади. Треба пам'ятати, що такі намагання посилюються в останньому часі..."

Втретє Молотов появився на Україні у 1937 р. в не менш трагічній для України ситуації. Відомо, що 1930-і рр. — це роки широко-закроєних чисток в КПРС і остаточного зміцнення особистої диктатури Сталіна шляхом ліквідації всіх потенційних конкурентів під гаслом боротьби з "лівими" чи "правими ухильниками", а водночас ліквідації верхівки Червоної армії. А разом з тим це були роки безперервного цькування і знищування т. зв. буржуазних націоналістів в неросійських республіках СРСР, зокрема в Україні, в результаті чого загинули тисячі діячів української культури і професійної інтелігенції. А в 1937 р. прийшла черга на керівні кадри КП України. Тут також став потрібним Молотов.

При тому, погром верхівки КПУ стався тоді в умовах

максимальної конспірації, і шойно після Другої світової війни стала відомою частина правди про тодішні події, завдяки передусім свідченням колишнього радника при Раді народних комісарів УРСР П. Павлова і відомого советознавця чеченської національності Абдурахмана Авторханова.⁴

Вони розповіли, що пізнім літом 1937 р. прибули на Україну з Москви Молотов, Хрушов і тодішній шеф НКВД Ніколай Єжов. Вони приїхали до Києва спеціальним поїздом з власною охороною відділів НКВД і скликали нараду ЦК КП України, на якій поставили вимогу, щоб ЦК КП України висловив недовіру тодішньому Першому секретареві ЦК КП України Косіорові, голові раднаркому Панасові Любченкові, голові Президії Верховної Ради УРСР Григорієві Петровському та вивів їх зі складу Центрального Комітету, а на нового першого секретаря ЦК щоб вибрав Хрушова. Коли присутні члени ЦК відмовилися схвалити таку вимогу, Молотов запропонував, щоб члени Плітбюра поїхали з ним до Москви, мовляв, для наради зі Сталіном. Після того Любченко покинув нараду, повернувся додому і застрелився. Вслід за тим прийшли масові арешти, так, що з 9 членів українського політбюра і з 12 членів уряду УРСР не залишився на волі ніхто, а з усіх 57 членів ЦК КП України не арештували тільки 12 осіб.

Ясно, що цей погром на Україні Молотов не вчинив сам, на власну руку, як також не був тільки виконавцем волі Сталіна, чи Москви. Заки прибути до Києва, він спільно з іншими членами московської верхівки вирішили покарати цим разом також українських комуністів.

Дивним збігом обставин склалося так, що шість днів після смерти Молотова, помер у Польщі також у патріяршому віці, колишній райхскомісар України Еріх Кох. Зайво додавати, що за неповних три роки свого володіння під час німецької окупації України 1941-1944 рр. Кох привів до загибелі тисячі, а то й мільйони українців, до пограбування і величезних знищень матеріальної і духової культури українського народу. Як і Молотов, він помер природною смертю. Таким чином, ані Молотова, ані Коха — двох безсумнівних воєнних злочинців, — не досягла рука справедливості. А втім, в галерії народобивців 20 ст. вони обидва посідають місце поруч Гітлера і Сталіна.

1. Всеволод Голубничий, "Комуністична партія України". *Енциклопедія Українознавства*. Словникова частина. т. 3, (Париж—Нью-Йорк, 1959), стор. 1101.

2. *Коммунистическая Партия большевиков Украины*. "Итоги партпереписи 1922 года на Украине". Издание ЦК КП(б)У, Харьков 1922, стор. 8 і 12.

3. Інститут історії партії при ЦК Компартії України — Філіял Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. *Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК*, т. 1, 1918-1941. (Київ, 1976), стор. 90.

4. П. Павлов, "Разгром совнаркома Украины". Из воспоминаний консультанта совета народных комиссаров Украины. *Народная Правда* ч. 4, (Париж, червень 1949), стор. 17-18. А. Авторханов. "Покорение партии", *Посев* чч. 46 і 50, 5 листопада і 10 грудня 1950.

З ПРИВОДУ СМЕРТИ НАЦИСТСЬКОГО КАТА КОЛИШНЬОГО "РАЙХСКОМІСАРА УКРАЇНИ" ЕРІХА КОХА

14 листопада 1986 р. на 90 році життя помер у тюремному шпиталі-санаторії в Вартенштайні в колишній Східній Пруссії (в Польщі) колишній гітлерівський райхскомісар України з осідком у Рівному Еріх Кох. З 1944 р. призначений гавляйтером Східньої Пруссії, де наказав розстрілювати своїх земляків, що тікали від радянського наступу, сам в останній момент утік інкогніто до англійської зони окупації в Шлезвіг-Гольштайн, був, однак, розпізнаний своїм східнопруським земляком-селянином. Заарештований англійцями, був виданий як "воєнний злочинець" до Польщі, а звідти до СРСР, там був тихцем засуджений на смерть, але переданий назад до Польщі і там тихцем ще раз засуджений на смерть. Що вдавав хворого, то засуду не виконали, але "гуманно" тримали аж до природної смерти в тюремному шпиталі-санаторії, куди йому доставляли навіть західнонімецьку пресу й журнали. Публічний процес був небажаний, щоб на ньому не виявляти не так німецьку політику супроти українців, як радше советських провокацій. На домагання західнонімецьких лібералів, щоб уряд Західньої Німеччини домагався від Польщі видання Коха, тодішній канцлер Г. Шмідт відповів: "Хай Кох залишається там, де він зараз перебуває".

Варто при тому пригадати, як то швиденько польський суд судив і посилав на смерть повішанням зловлених членів УПА чи ОУН та як то російсько-радянська "родіна" організує "домагання трудящих УРСР", щоб видано з Канади, США, Англії чи Західньої Німеччини того чи того "буржуазного націоналіста", верещачи: "Не простим, не забудем!". І де ж був наш канадський "совпоплентач-прогресист" Петро Кравчук, який бачить скрізь навколо "злочинців"-дивізійників, а такого "слона", як Кох, так і не запримітив?

Той самий німецький гамбурзький тижневик *Шпігель*, що надрукував некролог про Коха, 15 р. тому, як ще не було німецько-радянської "розрядки", писав обширно про Коха, що той, як йому українська громада в Києві, коли він приїхав з Рівного, хотіла представити місцеву українську інтелігенцію, відповів, що нема такого українця, який був би гідним сидіти з ним за одним столом, а якби такий знайшовся, він, Кох, зразу б наказав такого розстріляти. Навіть розважніші німці жартували тоді, що, мовляв, Сталін, роздаючи ордени, кожночасно відкладає один для Коха, який своєю політикою на Україні допоміг ґрунтовно змінити антирадянські симпатії українців на антинімецькі.

Всім німецьким воякам, що їхали з фронту в відпустку в 1941-

1944 роках до Німеччини, вручали в Бересті на станції пакет із гускою "від райхскомісара Е. Коха". Це тоді, як Україна пухла з голоду на мізерних харчових приділах.

Кохів ад'ютант Даргелъ відповів В. Кубійовичеві на відвідинах у Рівному 1941 р. й зондуванні справи українського шкільництва й війська в Райхскомісаріяті України: 1) українцям вистачить народних шкіл з навчанням німецької мови й арифметики, щоб могли розуміти накази своїх німецьких панів і вміли підрахувати свою платню; 2) для українців він не має рушниць ні як для вояків, ні як для поліцаїв: українцям вистачить лопат як робітникам райху!

Коли ж радянський "розвідник" — чекіст М. Кузнєцов застрелив Павля Даргелъ, він, тікаючи, "ненароком загубив" нотатник-адресар з адресами української інтелігенції Рівного й околиці разом із синьожовтою стрічкою. І гестапо використало цю провокацію, щоб розстріляти поміщених в адресарі, як і дальших закладників — разом щось понад 300 осіб. 1944 р. Кузнєцова, після подібного вбивства ад'ютанта губернатора львівського дістрікту Отто Вахтера Бауера у Львові випадково зловили упівці біля Красного й розстріляли, а вдячна "родіна" перепоховала його на Личаківський цвинтар у Львові, а в Рівному — як і по окремих містах Волині — поставила цьому "героєві Радянського Союзу" пам'ятники-погруддя.

Була (й ще є!) нагода для нашої преси обширно прокоментувати політику більшовиків і нацистів з 1941-1944 рр. на Україні — замість заводити дрібничкові політичні сварки. Словом, молімося: "Боже, нам розум (а не банальну "єдність") подай!"

О. Горбач

СПОМИНИ З 1930-ИХ РОКІВ (III).

Іван Коломиєць

Моя сестра Маня перебула в Дніпропетровському кілька тижнів. За цей час ми приберегли свої пайки, а дещо докупили та спорядили її в дорогу. Маруся ще залишилася, але за кілька днів ї вона вирушила на хутори. Жоржика залишили в сестри Варі. Я не міг бути далі в сестри через її чоловіка, невсипушого п'яницю Лаврентія Коржа. Довелося мені перебувати в знайомого під перекинутим човном. Надворі починалися холоди та дощі, від чого в мене почало крутити кістки. (Пізніше за кілька років це життя під човном буде мені боком виходити в формі запалення поверхні костей і прикує мене на цілий рік до шпитального ліжка.)

Вже десь з два тижні не чув нічого від Марусі. Почав журитися, бо знав, що харчів багато не було, десь на тиждень-два. А найгірше те, що Маруся пішла пішки на хутір, бо не було за що купити квиток на поїзд, все втрачено на закупи харчів. Із Дніпропетровського до хутора було 120 км і нести пудів з два клунків не було легко.

Я залишився як прибитий. Розірване моє життя. Толя — десь там на хуторі зі старими батьками, і я не знаю, чи дійшла Маруся туди, а якщо дійшла, то чи вернеться. А Жоржик цілком заслаб на ноги, йому три роки, а він не ходить, сидить якось, наче потурецьки, підібгавши під себе ноженята. Знайшли якогось лікаря, а він каже, що на це ліків немає, треба вітамінів або фруктів. А з усього найближчого до фруктів сира картопля, й почала сестра Варя підгодовувати його сирю картоплею. Й справді став малюк ворухити наче ноженятами, а незабаром почав зводитися.

На праці почали прискіпуватися, в усіх перевіряють походження. Кожного дня шукають якоїсь причини, а я не краший. Стараюся бути непомітним. Працюю як каторжний, щоб тільки ще один день мене не чіпали.

Памятаю, був вихідний день, і щоб не корчитися в самотніх думках, пішов я на базар на Амур. Грошей не мав, купити нічого не міг, але, принаймні побачив, що можна купити, якби були гроші, часом навіть і це добре, бо тоді починаєм думати про гроші.

Повернувся в Ломівку до сестри Наці дізнатися, чи часом не повернулася Маруся. Ми так домовилися, що Маруся повернеться сюди, бо я ж не знаю, де буду з дня на день. Заходжу до хати, і ось

Закінчення з попереднього числа.

несподіванка: приїхала Маруся з Толею. Діватися не було куди, і ми попросилися в Коржа переночувати хоч одну ніч.

Коли я побачив Марусю та Толика, відчув нечувану охоту до життя. Всі вкупі. Жоржик у Варі, але це те саме, що всі разом. З'явилося велике бажання жити. Толіка я давно не бачив, за рік він підріс. Я не зводив очей із нього. Він був такий худий, кволий і нещасний, що навіть не звертав уваги, що я його батько. В мене потекли сльози. Зі слізьми не було куди ховатися, бо хата малюсінка, і нас у ній, як у вулику, в кожному кутку хтось стояв чи сидів, або лежав. Стояв я серед цього людського вулика, а сльози котилися та котилися.

Почали випитувати Марусю, як там на хуторі. Вона бідна плакала, як верба в дощ. За її стогоном та хлипанням не можна було второпати, що з ким сталося. Нарешті, втихомирилася й уже лагідніше розказувала.

Марусиних братів Петра і Павла Василенків забрали вночі того тижня. Вона відвідала їх день перед тим. Як Маруся казала, Бог відвів її не ночувати в них у той день, пішла б і вона з ними. Груня з Павловою Марією пішли в Кобеляки дізнатися про своїх чоловіків і нічого не допиталися. Коли Груня повернулася з Кобеляк, на подвір'ї стояли дві парокінні хури. На одній сиділи Павлові діти Федорка і Єлисавета. Двоє інших їхніх дітей Милася і Ванько були слабші й уже померли. Груню з дітьми: трирічним Петьком і п'ятирічною Марійкою, посадили на другу хуру. Діти хоч якусь одежину на себе накинули, а Груню й у хату не пустили, сказавши, що хату "запльомбовано" й усе в ній уже "державне". Маму не хотіли брати, але вона сіла з Петьком. Маруся якраз прийшла навідатися на їхній хутір і ще здалека побачила хури. Бігла як скажена, зібравши всі сили, бо знала, що то було, й хотіла хоч попрощатися. Вона добігла перед тим, як вони рушили, й хотіла хоч попрощатися з мамою, але встигла поцілувати тільки старшу Павлову дочку Єлисавету. До інших її не пустили, якийсь росіянин-військовик уперішив її навскіс батагом посеред спини, а другий уже наш, сказав: "хочеш прощатися, сідай з ними".

То було море плачу, крику та сліз. Усі були напівголі, босі й страшно плакали, а їх, наче якийсь товар дорогоцінний, із конвоїрами спокійно везли на станцію Бутенки. В Бутенках стояв поїзд, набитий селянами, між якими були Петро і Павло. Цей поїзд набився аж два дні, сюди звозили селян і хуторян із усіх усюдин: із Козельщини, Ляшківки, Мишугиної Греблі, Бреусівки та Галешини.

Про страхіття, яке вони пережили на цьому етапі, Петро розказував, коли повернувся в 1935 р. Діти померли в вагоні, і вони їх просто викинули, переїжджаючи якийсь міст, прямо в річку. Павло з усією родиною склав свої кості в Караганді. Петро втік із

Грунею та мамою. Казав, що вони йшли лісами та нетрями три місяці. Харчувалися жабами, різним бур'яном і тим, що могли десь щось випросити та вкрасти.

Маруся ледве дійшла додому. Тато зустрів її біля воріт. Плачучи, розказала вона, що сталося з Василенками. Тато на місці наполягав на тому, щоб Маруся негайно забрала Толіка й тікала, не відкладаючи й дня. Але як тікати? Сама вона ще сяк-так відгодована й зодягнена, а дитина тільки-тільки на ноженятах стоїть, гола та боса. Ну, як будеш тікати? А тоді подумала, що половина родини тут, а друга ж у місті. Треба, що б не було, зійтися докупи. Вирішила відразу ж тікати.

Уляшині діти Дуня та Ванько пішли просити милостині по хуторах. Дуня не повернулася. Пізніше були чутки, що вона пішла в ті краї, де завелися людодіди. Ванько повернувся, але такий був слабкий, що не дійшов до нашого хутора і в пустій Несторовій хаті його на третій день знайшли вже мертвого. Був гарний хлопчик. Мав тільки 12 років, усі казали, що з нього колись люди будуть. Він був спокійний і розсудливий. Тато його приніс у садок і там поховав разом із дідами та прадідами.

Всі дуже плакали за Ваньком, бо таких дітей світ часто не родить. Маруся подивилася, й побачила, що було п'ятеро дітей, а тепер тільки її один залишився. Подивилася й подумала: якщо не втечу відціль, мій Толік буде наступний, він же від вітру падає.

Тож назбирав тато якихось шкуратків і ганчірок і за ніч змайстрував чобітки чи валяночки та якусь свитинку. Зібрали якісь харчі й тільки почало світати, покинула Маруся хутір, стареньких батьків і мою сестру Маню.

Попрямувала вона прямо до свого старшого брата Ладимира, думала, може він щось придумає, як їй добратися на станцію. Але не застала його дома, він уже записався до колгоспу й рано йшов конюхувати. Повернулася тоді до нашого сусіда Степана Скрипая. Він був дуже бідний чоловік, але в колгосп не пішов і тримав ще конячку. Почала його просити та в руки цілувати, щоб він її підвіз на станцію. Колись Скрипай був сторожем у волосній канцелярії, коли мій батько був на становищі волосного старости. Він поважав батька й після революції в нас наймитував.

Почав іти сніг, не густий, але лапатий як щоглі. Надворі мороз обценьками стискав все, що хотіло рухатися. В таку погоду було страшно вибиратися з напівдохлою конячиною, а до того всього Толік не був убраний на таку погоду. Наш сусід Василь Михайлович Коломиєць дав нам свій старий кожушок, єдиний кожушок, що він мав на хазяйстві на п'ятьох. Коли давав його, казав: "якщо мій кожух вас спасе, це значить, що я, нарешті щось доброго зробив на цьому світі й уподобаюся самому Ісусові Христові".

Василь Михайлович був своєрідним хуторянським філософом. Звичайно, всі думали, що він був юродивий. Він усіх навчав, як жити з природою і через пошану природи легше пізнавати Божу благодать. Грав на сопілці і співав дивних старовинних пісень. Жив із того, що направляв прядки, ткальні верстати, виготовляв прядки на замовлення, робив веретена, п'яльці, рогові гребінці та гребінки на чесання льону й вовни для пряжі. Він поробив штучні зуби з кінських зубів і вправляв їх так, що не можна було розпізнати, що то не були його. Він був найперший, що змайстрував собі велосипед. Колеса були наче з прядки, замість ланцюга серицевий ремінець із вузлами, який урухомлював дерев'яні трибки з ямками. Їздив по хуторах і слободах, торгуючи веретенрами, ложками й ополониками. І проповідував: "Коли полюбите природу й зненавидите кров, тоді Бог допустить вас до Себе". Василь Михайлович був далеким родаком і вважався тільки однофамільцем.

Скрипай дав Марусі погонича Яшка, підлітка, якого він прийняв до себе, коли той уже доходив від голоду. Поїхали на станцію. Доїхали до Щорбівки, але там конячина пристала й відмовилася далі йти. Як її не просили й не приманювали, вона вперто стояла на тремтячих ногах. Яшко витягнув сіна, яким були вимощені санчата, а Маруся хліба, розчепирювали їй зуби й пхали в рот корм. Конячина почала кволо повертати шелепи й помалу жувати, але рушати не збиралася. На Марусине щастя, проїжджала підвода, вона і попросилася в дядька на Бутенки. Дядько був добрий і примостив їх на полудрабку.

Проїхали десь із версту, і Маруся пригадала, що не залишила Василів кожух Яшкові. Тоді вона попросила дядька, щоб він зачекав, а вона тим часом побіжить, щоб повернути Яшкові кожух. Біглося легко, бо Маруся скинула все до сорочки, щоб умотати дитину. Вона не бігла, а летіла, як стріла, та все озиралася, чи дядько чекає.

Яшко ще далі підготовував конячину та умовляв її, як дитину, щоб вона рушила, бо йому дістанеться від дядька Степана, якщо вона передумає далі жити. Маруся кинула кожушину на сани, попросивши Яшка передати Василеві Михайловичу. Вона пробігла ті два чи три гони за найкоротший час у світі. Дядько ще чекав. Маруся його розцілувала й, мокра від поту як хлющ, сіла на сани, а дядько накинув на неї попону. Вона обмоталася й почала відчувати, як холод крізь шілини лахміття пробирався до мокрого тіла.

На станції Маруся подякувала дядькові. Дядько був із побожних добрих людей. Нарікав на життя, на владу, на безладні режимні колгоспи. Попрошався й дав якусь копійку Толікові, — "маєш на гостинець", та побажав їм щасливо доїхати до Дніпропетровського.

Поїзд на Конград уже стояв на пероні. Маруся метнулася до каси за квитками. Швидко взяла квитки, гульк, — а дитини немає. Вона сюди, вона туди, плеше руками, питає в людей, чи не бачили такого хлопчика в кожушці. Вона охала й ахала, а дитини не було. За той час поїзд відійшов на Конград. На її шастя, туди йшов швидкий товарний поїзд із кількома причепленими пасажирськими вагонами. Маруся вмолила якогось начальника, і він вмовив її в одному вагоні на відкритій платформі. Начальник сказав, що він поспробує потелефонувати в Конград і, якщо на тім поїзді є "твій хлопчик", він попросить, щоб його припилювали.

Сиділа Маруся скручена в бублик на відкритій платформі як переляканий їжак, завернутий у власну шкуру. Якби не людяний кондуктор, мабуть, не доїхала б Маруся до Конграду, сконала б на белебні від лютого холоду. Добрий кондуктор змилосердився й завів у задній вагон до кабіни гальмувальника. І так вона доїхала до Дніпропетровського.

Скільки передумала та переплакала Маруся в цій дорозі! Ну, пощо така кара Божа! Стала передумувати, чим згрішила, й не могла знайти ні крихітки за собою такого гріха, за який би її треба так тяжко карати. Та не тільки вона, а й в усьому роду навіть ніхто ніколи не зачеркався. Тато був дуже богобоязливий і роками титарював. Маруся з усіма братами співала в хорі, бо таких голосів, як у Василенків та Онищенко, не було на всю парафію. Стала молитися, а тоді подумала собі: "До кого ж молитися?" Почала вірити, що Бог покинув селян напризволяще і їхніх молитов не чує. Що тільки Маруся не передумала, відганяючи думку, що не знайде дитини.

На кожному полустанку вона вискакувала з кабіни, ганяла, розпитувала й знову заливалася сльозами. Старий гальмувальник потішав її: "не упадай так сильно, молодице, знайдеш. Зараз відмовляються від дітей, щоб тільки самим вижити, а ти обов'язково його знайдеш, бо так бідкаєшся. Я бачив, як батьки спеціально кидали своїх дітей до пасажирських вагонів, які йдуть на Росію, бо там хліб є й може їх хтось підбере, вигодує і хоч їхнє життя врятує. Бо сидять, сидять на станції, а їхати ніде вже не можуть, спухлі й без грошей, то хоч дітей урятовують від смерті".

Рудий гальмувальник (їх ще кликали "тормозилами") потішав її й радив не в той бік їхати, а на Росію чи на Менськ, бо там, каже, "можна вижити". Маруся сказала, що половина сім'ї в Дніпропетровському, отже, тому вона туди й прямує. А цей чоловік розказував престрашні страхіття, які він сам бачив у всьому нашому краю.

Десь під Харковом понасходилося стільки людей на одній станції, що їх возили, возили машинами поза станцію далеко в степ, а вони як із мішка сипалися й знову наповнювали перони. Їх

аж ніяк не пускали на ті поїзди, які їхали на Росію. Тоді хтось додумався й намовив люд порозсідатися по рейках перед поїздом. Поїзд затримали довгенько, а їх не могли порозтягати від рейок, бо станційних службовців було обмаль. Тоді якийсь "великий начальник" наказав машиністові рушати по людях. Той відмовився. "Великий начальник" ускочив у кабінку машиніста і, погрозивши наганом, знову наказав рушати. Машиніст довго не хотів і просився, але "великий начальник" із носом, мов паяльник, і величезними, наче від свині причепленими вухами, приставив до скроні дуло нагана, і машиніст, закривши очі, рушив чхаючого паровика по бідних голодних і розпухлих хліборобах. Я тоді був кочегаром на тому паровикові, і від того часу я попросився на гальма, бо боюся, не дай Боже, ще раз таке видовисько бачити, і тоді або на себе руки накладу, або радше когось своїми руками задавлю, — і він показав їй свої, як лопати, руки, які взялися лубком від довголітнього кочегарства.

Маруся, тремтячи з переляку, відсахнулася в куток кабінки й почала старанно молитися, щоб скоріше доїхати до Конграду. Їй стало страшно цього дядька. Він, розказуючи, скреготав зубами, його лице наливалось кров'ю і ставало таке червоне, що здавалося, ось-ось трісне й злісна кров залле всю кабінку. Він із піднятими руками клявся Богові, що того "великого начальника зі свинячими вухами" знайде й під землею та своїми руками, "як курці", відкрутить голову.

Дядько-гальмувальник задрімав. Марусі теж хотілося спати, та вона переборювала сон, щоб була не прогавити Конграду, де її дитина, мабуть, перелякана людьми, як вона цим дядьком, плаче за нею. Запримітила, що поїзд стишив хід, раптово заскреготав усіма колесами, здригнувся, гучно засвистів і став, як укопаний. Дядько прокинувся, і на пероні почувся продовгастиий крик: Ко-н-н-г-р-а-д. Маруся вискочила, навіть не попрощавшись зі страшним дядьком-гальмувальником.

Вона як шалена бігла до якогось будинку, де коло дверей стояв міліціонер, а коло нього стояла якась жінка, пригорнувши до себе дитину. З Марусиних грудей вирвалося тільки: "Толюнчику"! Він вихопився від жінки, підбіг до неї і так ухопився за спідницю, що мало очкур не розірвав. Підійшов міліціонер і товстим порепаним пальцем помахав під самим носом, процідивши: "Дивіться, громадянко, щоб другий раз цього не було, а то може бути погана справа". А вона вслід йому кричала: "Спасибі, спасибі, спасибі". Він наче позаду махнув рукою, мовляв, "нічого", а сам не озирнувся.

Підійшов поїзд Харків-Дніпропетровське. Вона вже мала квитки й сіла до вагону. Толя мовчав, тільки тихенько підхлипував та міцно тримався за спідницю то однією, то другою рукою.

В сестри Наці вони просиділи до самого ранку. Маруся оповідала та плакала. Але всього того не переповісти. Та й для чого його оповідати, то було таке страшне, що мало хто повірить.

Треба було йти на роботу. Маруся залишилася в Наці. Її чоловік Лаврентій змилосердився й дозволив, щоб Маруся перебула в них, поки я знайду якийсь притулок для них. Варя, дізнавшись про Марусин приїзд, принесла Жоржика.

Мені той день на роботі був як тиждень, довгий і тривожний. Голова трішала від думок: де я знайду квартиру, бож не сам, а вчотирьох.

Сестра Націного чоловіка жила на Амур-Пісках на Бакунінській вулиці, і ми довідалися через Лаврентія, котрий того дня її відвідував, що в жінки-богомолки, де вона винаймала квартиру, була вільна одна кімнатка. Я попросив Лаврентія, щоб він мене повів туди, бо то було на Амур-Пісках і Амур-Чорноземі, і я боявся вночі заблукати. На моє щастя, кімнатка була вільна. Я домовився з хазяйкою і дав їй завдаток 30 крб, хоч вона вимагала 90 крб за три місяці наперед.

Кімнатка була мала, неогрівана. Огрівалася, власне, "казанком" за дверима, який стояв на вузькому коридорчику, і, щоб тепло заходило до хати, двері кімнатки мусіли стало бути відкритими. Дво- чи триповерховий будинок стояв на стовпах майже на самому березі Дніпра. Під час весняних повенів вода підходила аж під підлогу і просочувалася крізь шілини. Кімнатка була величиною десь три на п'ять метрів, із одним маленьким вікном. У ній могло поміститися хіба тільки ліжко й не більше.

Я був радий, що, нарешті, матиму своє житло. Треба було тільки позичити десь 60 крб, і "палата" буде моєю. Я метнувся до сестри Лізи й роздобув гроші. Ми з Марусею негайно перекочували в свою "палату". Діти залишилися в Наці, поки краще влаштуємося на новому житлі.

Хазайка-богомолка дала вугілля, і я дочервона розжохав пузатий казанок. Тепло зайшло в кімнату. На підлозі розклали лахміття, яке в нас було, й так провели першу ніч.

На другий день Маруся пішла до дітей, а я на роботу. На роботі потягнув дошку й пішки приніс її додому. Йти було далеченько через головний міст, бо станція, де я працював, знаходилася на протилежному боці Дніпра, а до трамваю з дошкою не пускали. З тієї дошки я змайстрував не то полицку, не то стіл біля вікна. Роздобув я ще пару дошок у знайомого та й зладнав ліжко. Хата стала як "лялька", "умеблювана". Сестри поназдавали лахміття. Хоч і в них не було всього вдосталь, але вони були бездітні й старалися допомогти з усіх сил. Ми забрали дітей від сестри й нарешті зійшлися до купи в своєму житлі.

Страшно важко було з харчами. Діставали тільки кілограм двісті грамів хліба на два дні, а це вистачало тільки на один поїдок, бож, крім хліба, більш нічого не було. Варя нам дала може з пуд кукурудзи, яку ми надкусували й тоді варили з неї якусь юшку. Збирали з оселедців головки на смітнику заводської кухні, їх перемивали, сушили, тоді розтирали й засмажували кукурудзяну юшку.

Але вже всі були разом і треба було переорганізувати життя. Я роздобув кілька харчових талонів і час від часу столувався на залізничній "кормушці", в їдальні. Це заощаджувало хліб для дітей. Маруся почала з дітьми ходити на залізничний насип до заводу "Комінтерн", і там цілими днями вони вибирали неперегорілий кокс із жужальниці. Ним опалювали наш казанок, часом навіть два чи три відра йшло на базар. За дохід від коксу можна було докупити якихось харчів, а особливо щось із жирів, щоб підгодувати кволех дітей, найголовніше маленького Жоржика, який ледве плентався на слабеньких ноженятах.

За кілька місяців Маруся влаштувалася на роботу на заводі "Комінтерн" у цинковому цеху. Коли йшла на працю, доводилося ховати хліб від дітей, бо відразу з'їдали весь. Я придбав був великий стінний годинник, який підвісив аж під саму стелю, бо гирі на довгих ланцюгах чіплялися долівки. Хліб ховали на цей годинник. Але діти приловчилися, і Толік саджав Жоржика на плечі, ставав на ліжко, й так вони діставали хліб. До вечора його обкусували, й залишався тільки маленький м'ячик.

Із харчами ставало дедалі скрутніше. Я вирішив піти на все. Біля нас була залізниця, якою подавали вагони на станцію Амур для розвантаження в складах порту, так званого "Ленінського басейну". Ще трималися дошкульні морози та лежав глибокий сніг. Я якраз прийшов з роботи, і Маруся поділила останній шматочок хліба між дітьми. Вони плакали та просили ще. Я приніс свою пайку, але то їх тільки роздражнило. Діти просили їсти. Маруся зі сльозми дивилася на мене. Мене опанували якась злість і відчай. Вийшов я в коридорчик і задумався. На колії якраз подали ешелон на розрядку до складів "Водної станції". Цокотіли буфера і світили розводні паровики. Раптом цокіт стих. Вагони стали і то, як ніколи, просто напроти двору. Сипав сніг, неначе хтось на небі витрушував пір'я з перин. Я не пішов до хати по шапку, а так, як стояв, погнав до вагонів, які бовваніли крізь заметіль. Накарачках вліз на насип. Придивився до будки, охоронника не було. Мабуть, пішов в обхід. Я притулився до вагону. Ніде нікого не було. Вітер почав так закручувати снігом, неначе хотів мені допомогти. Тоді підскочив на скабу дверей і зірвав пльомбу. Після чого покотив двері, які пронизливо під морозцем заскреготали. Я принішк, тоді

заскочив у вагон, а там якусь жерсть понаклали під стелю. Тоді заскочив я в другий вагон, а в ньому мішки. Я зубами розірвав мішок і трохи не крикнув — у жменю посипався срібний риж. Хотів я підняти мішок, та це було понад силу. Я зубами перегриз шпагатину, трохи надсипав, а з рештою в клунку покотився з насипу. До хати я клунок не взяв, загірб його в снігу біля сусіднього двору. Вітер заховав решту всіх ознак.

Коли я зайшов до хати, Маруся запитала, де я був. Я мовчав, а діти, немов цуценята, дивилися на мене, і мені раптом прийшло в голову, що вони знали, де я був і що придбав, бо чогось не то всміхалися, не то шкірилися, як маленькі, худенькі звірятка.

Я хотів заснути, щоб ніч найскоріше промайнула, але хижі думки закрадалися глибоко в голову. А що, як хтось запримітив і забере? Але й те ще не біда, бо як хтось донесе комусь, тоді ми всі пропали. Та пізніше потішав себе, що все буде добре, бо в мене більше вкрали, та не тільки в мене, а пограбували всіх бідних селян і призначили їх на неминучу загибель.

По дорозі з роботи я приніс трохи пшона в кишнях, якого потягнув на станції з розірваного мішка. Маруся зварили кандьору. Я часто виходив на двір і дивився у той бік, де було зарите срібне добро. І вже як добре стемніло, я пішов відрити клунок. Все було на місті. Я прожогом вигріб і приніс той клунок у хату. Маруся щось латала чи нишила "контру" в дитячих сорочечках. Я кинув клунок на підлогу. Маруся розв'язала, заглянула, ахнула й заплакала, чи то від радощів, чи від страху. Рижу було десь пудів із 25. Треба було десь заховати, щоб і діти не знали, бо могли проговоритися хазяйчиним дітям. Ми запхали добро під ліжко, позатикавши всіляким лахміттям. За тиждень вирішили рушити схованку. Почали потроху їсти рижову кашу і наказали дітям нікому не казати, бо як скажуть, більше тієї каші не покуштують.

Маруся вирішила понести кілька склянок рижу на базар на продаж. Продавала з-під поли по п'ять крб за склянку. В нас з'явилися олія та цукор, і тепер ми їли кашу зі справжньою засмажкою, ще й посолоджували.

Проходив просякнутий штучним голодом тридцять третій. Життя потроху влаштовувалося. Я звикав до міського життя. Вже не так легко піддавався різним шахрайствам, які практикувалися над новоприбулими селянами. Почав знайомитися з аферистичним життям у "найшасливішій країні рад". Познайомився з деяким начальством. Дуже здружився в цей час із касиром пасажирських квитків, і, коли довідався, що на квитках можна добре "спекулювати", купував квитки, по знайомству, на Москву, Ленінград, а тоді їх в тричі більше перепродавав. Квитки в ці міста продавали за спеціальними "путівками" та посвідками, щоб, не дай Боже, бідний

селянин не поїхав туди кусок хліба (свого хліба) купити. Москва не хотіла до себе пускати голодних. У Москві голоду не було.

Одного дня на станції я зустрів старого знайомого з Царичанки, Михайла Шкіренка. Колись він був ковбасником і мав свій ларьок у місті, а тепер жив теж на Амурі, як і я, займався організованою спекуляцією. Він возив до Москви та Ленінграду соняшникове насіння, а звідти привозив вуджену рибу, оселедці, цукор і халву. Почав я з ним співпрацювати. Я йому давав квитки на Москву, а він мені за це віддячував продуктами. Життя стало цілком нормальним, і я задумав пошукати кращого пристановища. По сусідству з богомолкою я винайняв окрему хатку, яку колишній власник вживав як літню кухню. От я її трохи перебудував і переселився туди. Тут уже придбав справжнє ліжко і велику скриню, в яку не було ще що класти, але вона прикрашувала хату і служила столом.

Моя співпраця із Шкіренком тяглася майже рік. На станції почали підозрівати. Я мусів давати відкупного касирові та черговому на пероні. Працював я по дві доби, а дві з половиною відпочивав.

Пізніше я наладнав контакти з експедитором і роздавальником багажу. Це було безпечніше, бо вони крали, а я крадіжку лише виправдовував підробленою вагою на квитанціях. Я став збирати гроші, придбав деяку одєжину Марусі, собі та Толі, бо він уже був шкільного віку і почав ходити до "нольовки" — щось подібне до дитсадка.

Одного дня я проходив повз хлібний лоток, де хліб продавався за талонами, і запримітив, що особа за прилавком була мені наче знайома, але я не міг повірити, що то була Галина Гординська, з якою ми колись разом ходили до вищої земської школи в Царичанці. Підійшов ближче — так, то була, справді, вона. Вона рахувала гроші. Вже була та година, коли хліб не можна було продавати. На моє привітання вона відповіла, але не звернула ніякої уваги й далі рахувала гроші. Тоді піднесла голову, сказавши: "Хліба вже немає" й знову за свою справу. "Галю! Та я не хочу хліба. Я — Іван, Іван Коломисць, ти пам'ятаєш?" Але вона не звертала жадної уваги. Я тоді подумав: "А може й, справді, це не вона". Тоді я знову їй кажу: "Чи ви знаєте Галю Гординську з Царичанки?" Вона занепокоїлася й сказала: "Так, я її знаю". Вона, мабуть, мене впізнала, хоч це не було легко. На голові в мене був картуз з козирком, що спадав, наче поранене крило, а на плечач зношений жакетик, перешитий із сіряка.

— Я вас знаю, Галя Гординська.

— А ви Ванько Колимисць.

Так ми знову познайомилися й довгенько тримали свої

Так ми знову познайомилися й довгенько тримали свої замкнуті руки на прилавку з крихтами солодкого хліба.

Галя закрила лоток, і ми пішли в напрямі її квартири, розмовляючи та згадуючи далекі минулі роки. Ми розговорилися про школу. Наші очі вже не шукали того порятунку, як колись. Ми говорили та дивилися один одному просто в душу. Ми були прибиті одним і тим горем. Вона ховалася під іншим прізвисьмом і боялася, щоб я її не видав. Ми розмовляли добрих дві години. Я сказав їй, що роблю на станції вагарем і маю жінку та двох дітей. Вона не говорила, а я почував себе наче на сповіді. Раптом вона сказала: "Ти знаєш, ми можемо зробити справу, бо, думаю, тобі можна довіритися. Я продавщиця, мені не можна виносити більше, ніж 2 кілограми хліба з лотка. Хай твоя жінка прийде до мене два-три рази, і я їй дам по три кілограми хліба кожного разу, а ми розділимо все між собою навпіл".

Тепер я сам почав боятися, що вона так, ні з сього ні з того, мені таке запропонувала. Але на другий день я познайомив з нею Марусю, і в нас справа пішла, як по маслу. Хліба було вдосталь, і ми почали сушити сухарі про запас, бо хто зна, що буде завтра, в нашій "найщасливішій країні". Ми навіть почали допомагати хлібом нашим родичам.

На роботі мене перевели до іншого відділу (пакгавзу), де приймали товари експортного значення. Майже все начальство складалося з людей жидівського походження. Я познайомився з експедитором Якобсоном. Біля нього було безпечно, він близько спілкувався з людьми, які носили кашкети з червоними оболонками. Біля Якобсона я побачив, як спокійно можна спекулювати не тільки кілограмами, пудами чи ящиками, а цілими вагонами. Все було державне й під контролем якогось центра в Москві, й що зазначали в ньому на квитанції, в те й вірили. Жиди це знали і без будь-яких вагань використовували. Я побачив, що з жидами було найлегше обкрадати (очевидно найщасливішу країну в світі). Жиди мене навчили бути практичним. Якобсон говорив: "Це не крадіжка, це позичка, вони ж у тебе більше "позичили".

Моя робота була важити, а тоді вписувати та виписувати товар, що надходив і відходив. Часто мої "спілчани" мали якісь товари, що йшли за границю. Дещо з цих товарів я дописував до експедиції не за границю, а на Тбілісі або на Єриван. Це були два головні пункти організованої спекуляції, якою займалися мої "спілчани". За таку співпрацю мене винагороджували грішми, смальцем, м'ясними виробами, цукром і іншими заграничними продуктами.

Якось усе ставалося так, що, як одне наладнається, інше псується. Коли наладналося з харчами, чогось почало мене

шарпати ГПУ. Причиною був ярлик, який причепили мені, видаючи документи в Нижньодніпровському. Звільнили Буряка і, перебираючи його архіви, почали трусити всіх, хто переходив через його бюро. Мені просто заявили на першому допиті: "Ти недавній елемент". Почали викопувати все з усіх усюд. Пригадали мені, що мій зять служив у Денікіна й натякували (бо не мали точної інформації), що брат був у Петлюри. Допитували по дві-три години. Починалося завжди лагідно й чемно. Розпитували: як сім'я, як діти і, взагалі, як мені поводитьися на роботі. Чи я не знаю нікого, хто нарікав би на владу, а якщо таке було б, то завжди можна з ними про це порозмовляти. Я запримітив, що з мене хотіли зробити сексота, стукача. Про це я розказав Якобсонові і він, разом із своїми "соратниками" негайно припинив афери, завіривши мене, що все буде в порядку, і вже на третій день із експедитора перейшов на працю "чергового на пероні", замівши за собою всі сліди афер. Наш дядько цього не зробив би, він тягнув би, аж поки в пастку не потрапив.

Раптово, ні з сього ні з того, мене звільнили з праці. Казали, що прийшли якісь папери з сільради, і вони мусять їх переглянути, бо ще точно не знають, чи я є "ворог народу", чи ні, а ти, мовляв, "тимчасово погуляй".

Я знову опинився за ворітьми. Маруся працювала в цинкувальному цеху на заводі Комінтерна, гроші були, бо я до того ще трохи приберіг, коли "співпрацював" із Якобсоном. І тоді я вирішив зникнути з очей моїх "охоронців", які вимотували нерви своїми допитами.

Я поїхав у Маріюпіль. Думав там влаштуватися, бо мав добрих знайомих ще з молодих років у Левченка. Це вже другий раз я пробував Маріюпіль, але знову нічого з того задуму не вийшло. Тоді я вирішив, щоб не було, дістатися до Марусиного старшого брата Володимира. Той мав свояка, який служив у "госспільці" головним бухгалтером. Цей свояк, Слісенко, колись працював у Іванівській сільраді та мав там знайомство. Через те знайомство я роздобув посвідчення з печаткою сільуправи, що я був членом "комнезаму". Все це робилося з великим острахом і наївним довір'ям, бо кожен з них міг мене видати для приспішення своєї кар'єри.

Повернувся я до Дніпропетровського в квітні пішки, бо витратився до копійки. Якраз починався облік і реєстрація на паспорт. Я спізнився на день, але спізнених було багато, тому тільки трохи помучили і за пару днів видали мені паспорт. Нарешті, я став громадянином проклятушого Радянського Союзу, який виморив голодом добрих, безвинних селян, а між ними і моїх стареньких працюючих батьків.

Із паспортом громадянина СРСР я знайшов працю на головному млині Дніпропетровського об'єднання "Трестмука". Тут я зустрів старого друга Сіменкова; це була не людина, а душа. Його теж "попросили" з праці на станції. Там він займав добре становище і знався з Росохою, який був новим секретарем відділу кадрів (після загарбання Галичини Росоха дістав велику посаду у Львові). Якраз тоді він організував нові курси вагарів, і коли я до нього звернувся за роботою, він запропонував мені організувати шестимісячну програму цих курсів і стати викладачем. Організувати я погодився, але бути викладачем цих курсів відмовився, посилаючися на те, що моя російська мова не цілком "російська". Він погодився і повернув мені стару професію вагаря. З паспортом я мав право прописатися, що я негайно й зробив, а за кілька днів уже знову працював між своїми старими знайомими, почувачи себе сміливіше з законним паспортом нещасного СРСР.

І так я протягнув аж до 1937 р. на станції товарного відділу. Але страждання, страхіття та муки не скінчилися. Почалася "єжовщина". Почали знову тягати на допити, слідства та складання різних протоколів. Мене намовляли стати викладачем курсів і доносити на курсантів. Мосю обороною було незадовільне знання російської мови. Навіть примусили мене піти на вечірні курси російської мови, з чим я мусів примиритися й виконати їхню волю. Я сподівався, що пізніше може щось придумаю, бо мені почали пришивати досить серйозну справу, зв'язану з моїм зятем Оверкієм Онишенком і братом Нестором. Походив я на курси російської мови не більше тижня, як ні з сього ні з того, заарештували моїх мучителів-допитувачів. Покинув я ті російські курси та почав думати, куди ж подітися, бо мели усіх, як мітлюю, не тільки тих, що їхні родичі в когось служили, а навіть наставляли пастки на тих, у кого були знайомі, що служили в "контри".

Коли Сталін доручив Єжову вичистити країну, "где так вольно дышет человек" (де так вільно дихає людина), Єжов зорганізував цікаву сценку. Він пустив поголоски, що розкуркуленим можна повертатися в свої краї, де їм повернуть півгектара землі, і вони одноосібно можуть хазяйнувати. Сперше цьому не вірили, але пізніше з'явилися чутки, що пехто повернувся і їм дійсно повернули півгектара землі, а часто навіть із хатою.

Коли Маруся кинула хутір, батьки залишилися безборонні. Моя старша сестра Маня пішла по селах заробляти шиттям на харчі. Її в Зеленівці забрали до сільради, а коли вона повернулася додому аж через тиждень, батьки померли з голоду на печі, бо хату розібрали до цурпалка. Не залишилося нічого, навіть тини порозбирали. З усього залишилися тільки лампачеві стіни загону, пеньки вирубаного садка та будівельного гаю. Батьків Маня поховала, а

сама жила на печищі, бо не хотіла кидати похованих батьків. Вона так прожила аж до 1937 р. Ходила по людях, шила й з того жила.

На хутори повернулися мій зять Онищенко, Василь Бичко та ще дехто. Маня просила, щоб і я вертався. Я довго думав, а тоді вирішив навідатися.

Я виклопотав півгектара землі. Це був майже весь старий двір, який колись був обкопаний глибоким ровом і обсаджений терном та дерезою. Мені дуже радо дали будівельного матеріялу, позичили коней і навіть відпускали теслів, які допомагали зводити сохи, закладати лати та заплітати стіни. Так я за місяць навіть крокви поставив, а тоді повернувся до міста, де думав ще трохи попрацювати та назбирати грошей. Маруся від'їхала з Жоржиком на хутір докінчувати хату, а я залишився з Толіком. Про мої наміри повернутися на хутір довідався начальник "оперпосту" Гліб Ужгороденко, який почав пришивати мені справу "шахрайства" і ще багато іншого. Я вирішив просто зникнути, і цей раз було куди.

В вересні я кинув Дніпропетровське і переїхав на село. Але не пробув я там і місяць, як почали вилловлювати "ворогів народу", тих колишніх куркулів, котрі пішли в пастку Єжова й повернулися на свою землю. Спершу забрали Бичка та Йосипа Каламутицю, які повернулися аж із Саратова.

Не довго думаючи, я пішов до Онищенка, щоб намовити його разом кудись тікати, бо він повернувся з Сочі. Оверкій працював у МТС і вже встиг організувати якийсь театр, де ставив побутові п'єси. Оверкій з того почав сміятися, мовляв: "Я їм культурне життя організував, а вони мене заарештують?" Так я з ними не домовився про Кавказ і на другий день "змотав вудки" — був Іван і вже Івана немає. Маруся страшно не хотіла кидати хати, біля якої нарабилася, як кінь. Сама ж її вимазала, сама ночами очерет рубала на покрівлю, обклалася й господарством: курми, парок овець та поросятами. Все це ми залишили Мані, а самі повернулися до Дніпропетровського. Тут ми дожили аж до війни.

ХТО МАЄ СЛУШНІСТЬ

(Порядком дискусії)

Вульф Віленський

1 вересня 1984 р. минуло 45 років від початку Другої світової війни. В ній брали участь 72 держави, мобілізовано 110 млн людей. Протягом цієї війни вбито 34 млн і поранено 28 млн. Безпосередніх видатків на її ведення витрачено на суму 935 мільярдів доларів.

Цілком слушно вважають гітлерівську Німеччину головним винуватцем цієї війни. Немає у цьому сумнівів. Гітлер, його співробітники, а з ними й увесь німецький народ виправдано покарано фізично, морально та економічно, так само як і військово.

У єврейського народу є свої власні порахунки з нацистами. Втрачено 6 млн людей. Майже третина народу. Загинули цілі родини.

Але чи належить карати тих, хто під час війни не тільки не брав у ній участі, а й на світі не був, бо народився вже після її закінчення? Чи заслуговує нове німецьке покоління на те саме, на що заслужили його батьки, які зі зброєю в руках на протязі шести років несли смерть народам, у тому числі й своєму власному? Чи справедливо закидати сьогодні вбивство 40-літньому німцеві? Чи діти відповідають за вину своїх батьків, навіть якщо вона жаклива?

Так! — відповідає дехто. І довго будуть відповідати, так довго, як довго ми, що пережили лихо, будемо пам'ятати те, що нам робили нацисти.

Виходячи з так поставленого твердження, визначимо "реченець давности". Відповіді немає, бо справа поставлена не здоровим розумом, а емоційною настановою. Злість — поганий дорадник.

"Поки я живу, — говорить людина, яка пережила муки німецьких таборів, — руки я німцеві не подам. Їх усіх ненавиджу й ще й сьогодні їх маю за потенційальних вбивць!"

Чому ж, скажімо собі, цей німець є потенційальний вбивця? Нове покоління німців піднесло з руїн війни свою країну, побудувало міста та підприємства, поставило на ноги сільське

господарство. Вони мають тепер найвищий рівень життя в Європі, демократичний устрій громадського життя та дійсну свободу. Чим вони винні перед нами? "Вони винні за дію своїх батьків, — відповідає дехто — і тому ми повинні їх ненавидіти". Таким чином, теорія Сталіна про потребу розстрілювати дітей "ворогів народу", починаючи від 12 років, правильна? Ну, а та, яка твердить, що діти не відповідають за злочини своїх батьків, неправильна?

Чи все тут у порядку з таким питанням? Вже під кінець війни у Радянському Союзі почали говорити, що в радянських людей немає претенсій до німецького народу і що в усьому вина Гітлера, та нацистів. Але німецьку армію творив німецький народ, а це ж вона допускалася злочинів в окупованих країнах.

Як же розрізнити, де німецький народ, а де німецькі вбивці? Не всі німці були нацисти, і не завжди їх питали про те, що треба робити з полоненими, з євреями чи з народами окупованих країн. Був наказ, і його доводилося виконувати. За відмову — польовий суд і розстріл (та й без суду розстрілювали).

Але таке формулювання справи вигідне для виправдовування дій різних каральних частин та "окремих військових" відділів. Нічого, мовляв не знаємо, не маємо жадних інформацій, ми виконували наказ. Претенсій до нас не може бути. Таку тезу Нюрнберзький суд відкинув.

Однак, бойкотувати й не купувати чудові "Мерседес-Бенц", "БМВ", "Ауді" чи "Фольксвагени" тільки тому, що їх зробили у ФНР — принаймні не дуже мудра справа. В чому тут вина тих, хто їх виробляв?

Довгими роками у Радянському Союзі твердять, що в НДР все гаразд, що там живуть і працюють друзі і що їх слід піддержувати і їм належить допомагати. А в ФРН живуть реваншисти, імперіялісти, нацисти і т. п. Там поганющі німці, які не заслуговують на стосунки, шану чи хоча б на добрі слова.

Чи об'єктивний такий хід думок? Яка, правду кажучи, різниця між німцями НДР і ФНР? І тут і там живуть працюючі, талановиті, взірцеві й помірковані люди. І тут і там є розумні люди, які бажують добра. Різниця у державно-суспільному устрої. Але це вже справа населення обох німецьких республік (так, це справа німецького населення, коли йдеться про ФНР; справа складнішає, коли мова про НДР, населення якої не може змінити устрою мирним шляхом — *(прим. перекладача)*). Хто що вибрав (або за нього вибрали) — те й має. Від цього, засадничо, німці не змінилися. Не мусять нам подобатися порядки у НДР або подобатися те, що є в ФНР.

Багато німців із ФНР приїжджають до Ізраїля туристами, на лікування чи для ознайомлення з діяльністю кібуців. Ніхто не може сказати про них лихого слова.

Десятки тисяч ізраїльтян відвідують щорічно Західню Німеччину (і для цього навіть візи не вимагають, купив подорожній квиток і поїхав). І що вони там бачать? Взірцеву чистоту (нам би таку!), бездоганний транспорт (метро наземне та підземне, автобуси, таксівки, особисті засоби транспорту), достаток, привітність, добрі взаємини з туристами та чудову обслугу. Багатство харчових продуктів і промислових товарів. Не можна не згадати про взірцеві картинні галерії, музеї, палаци, пам'ятки старовини, красиві споруди для спорту. Високий рівень освіти й спортивного мистецтва. Ось що є сьогодні ФНР. Нелегко було цього всього досягти. Додаймо, що вони прийняли й швидко забезпечили життєвими потребами 6 млн біженців (4 млн зі Східньої Пруссії, 1,5 млн із Польщі і 0,5 млн із Судетів). Чи це не подвиг?

"Які претенсії до нас? — питають німці. — Ми народилися після війни, повністю розплатилися за злочини гітлерівських вбивць. Ми люди мирні й хочемо дружньо жити з сусідами. У нас є багато євреїв. Всі вони рівноправні громадяни. Їм тут усе доступне. Спитайте у них самих".

"Алеж серед вас ще й сьогодні живуть реваншисти, замасковані нацисти і т. п. Як це пояснити?" — питають їх. "А де їх немає?" — відповідають питанням на питання німці. Чи тільки в ФНР вони є?"

І тут вони мають слушність.

Знаю, що поставив я чимало болючих для нас, євреїв, питань. Я певний, що на питання: "Хто має слушність?" будуть різні відповіді. Це природне явище. На багато з поставлених питань відповіді нелегкі. Але в кожному разі ми мусимо керуватися розумом, не тільки емоціями. Я втратив від рук нацистів батька й брата. Сестра травмована від переживань у німецьких таборах. Я маю рани від 4-річного перебування в армії.

Під час війни я всією душею ненавидів німців. Зовсім я не закликаю до загального всепрощення. Відповідальні за нашу трагедію зазнали й мусіли зазнати заслуженої кари; вони не мають прав на полегші. У цьому не може бути сумнівів.

Але чи винне нове покоління й наскільки воно винне? — це є питання. Дехто думає, що німцям ніколи не можна простити. Якщо так, що означає слово "ніколи"? Скільки німецьких поколінь повинні нести відповідальність за злочини своїх батьків, дідів чи прадідів? На це конкретне питання ніхто не збирається відповідати.

РАДЯНСЬКИЙ СОЮЗ І УКРАЇНА В СВІТОВОМУ КОНТЕКСТІ

Богдан Гаврилишин

Ця тема досить широка. Я вважав, що вона може бути достатня для дискусії, радше, ніж база для аналізу, бо занадто широка для того. Кілька слів про контекст. Можемо дивитися на світ з погляду закінчення цього століття чи тисячоліття в різних перспективах. З екологічної перспективи ситуація сильно погіршиться. Не говорю тільки про те, що в деяких країнах, особливо в так званих країнах "третього світу", нищать природу, наприклад, у Непалі за останні 30 років вирубали більше, ніж третину лісів. Це довго не може тривати. Але в інших країнах, як Швейцарії, ліси також починають вимирати. Технологічний прогрес, економічний розвиток, розбудова промисловости набрала була такого темпу, що характер тих змін і впливи на природу тяжко змінити й тяжко змінити це швидко. Отже, за яких 15-20 років дуже серйозні й негативні впливи на наш екологічний світ стануть дуже загрозливими. З технічного погляду можна сподіватися, що прогрес буде ще багато швидший, ніж ми його будь-коли бачили за останні 20-30 років, тому що інвентар технічного знання став надзвичайно багатим, а застосування цього знання шойно починається. Ми не бачили кінця, а радше тільки початок, особливо в кількох ділянках техніки, як у телекомунікації, а також у генетиці і в ділянці нових матеріалів. Ці технологічні мутації будуть мати дуже поважні наслідки для економічної спроможности різних частин світу, різних секторів промисловости чи навіть окремих підприємств. З економічного погляду, так само як карта світу мінялася за останніх 20-25 років, буде мінятися також і за 20 років. Для прикладу, питома вага американської економіки в світі, тому 25 років, була приблизно третина, себто Америка творила майже третину багатства цілого світу. Але 20 років пізніше ця пропорція зменшилася до менше ніж четвертини, або точніше яких 23% світового багатства. В той же час інші країни, які тому 25 років майже не існували на економічній карті світу, стали поважними партнерами. Японія зросла з 3.8% світової економіки чи світового багатства до 10.1%, себто порівняльний

Запис доповіді, яку виголосив Богдан Гаврилишин в Нью-Йорку в жовтні 1986 р.

зріст питомої ваги цієї країни в економічному світі становив 350% за коротких 20 років. Це є досить яскравий доказ того, що на тому Далекому Сході виринули на поверхню світової економіки нові країни, і ці процеси будуть далі продовжуватися. В Радянському Союзі (я до тієї теми ще повернуся) не сталося аж надто драматичних змін за останні 20-25 років, я думаю, важливіших феноменів розвитку треба сподіватися в останні 15-20 років. Правда, теперішнє економічне становище Європи непогане, хоч європейці звикли до певного песимізму і нарікають на те, що економічні позиції в Європі в цей час також слабнуть. То значить, що економіка деяких країн буде прогресувати особливо на Далекому Сході. Є інші частини світу як Південна Америка, в яких країнам через дуже великі заборгованості і через демографічний зріст населення тяжко буде виринути на поверхню і мати досить специфічну вагу в світовій економіці. Найтяжче буде для чорного африканського континенту, при чому з двох причин: через надто великий зріст населення і також через брак місцевих технічних і адміністративних кадрів для створення бази економічного розвитку. Світова економіка буде прогресувати, але не таким темпом, до якого ми звикли в 1950-их чи 1960-их рр. Якщо дивитися на майбутній світ з політичного погляду, для нас чи може не найцікавіше те, що в цьому світі також не політична мапа буде мінятися, а взаємне розташування сил, бо Америка далі буде свою економічну потужність втрачати. Америка стає країною сильною заборгованості через те, що вона в міжнародних масштабах не є конкурентна. Як відомо, за останні кілька років вона мала кольосальні дефіцити в своїй зовнішній торгівлі і єдиним способом, яким ця країна може звільнитися від цих дефіцитів, є великі припливи капіталу з-за кордону. Але закордонний капітал не вкладають на довгі терміни, багато з того капіталу вкладають на досить короткі терміни, іншими словами, Америка досить залежна від віри зовнішнього світу в майбутнє американської економіки. Якби та віра захиталася, Америка могла б мати серйозні клопоти. Передбачають, що за чотири роки заборгованість Америки досягне трильйон доларів. Себто, що різниця між американськими активами поза Америкою в порівнянні до жевевських активів в Америці була негативною і становила (приблизно) трильйон доларів. Але якщо зменшиться економічна потужність Америки, що може статися насамперед через те, що американська політична структура не відповідає сучасній добі, станеться зменшення певною мірою і політичної потужності.

Така країна як Японія набере і певної політичної ваги. Дотепер знаємо Японію як технічну чи технологічну й економічну потугу, але держава не може надто довго існувати з такою сильною економіч-

ною базою, щоб одночасно перебирати на себе все більше й більше політичних зобов'язань супроти світу, і вплив цієї країни стане ще більшим. Можна припустити: через те, що Китай впроваджує тепер цікаві економічні реформи досить швидким темпом, що в Китаї розвивається економічна база, що там передусім живе понад мільярд людей, за 15-20 років та країна також буде мати велику питому вагу на світовому політичному небосхилі.

Отже, Америка зменшить свою питому вагу, вирине на світову арену як політична потуга Японія, після цього Китай, а в Радянському Союзі, який до того часу теж стратить великою мірою силу, яку ще зберігає тепер і яку я трошки проаналізую пізніше, теж стануться зміни. Одним словом, можна сподіватися, що відбудуться зміни в світовому політичному сузір'ї, які покладуть край існуванню двох потуг, що конкурують між собою не так на економічній ниві, як у політичній і мілітарній площині, і світ стане більшим поліцентричним світом, де буде більше держав, які матимуть вплив на світову політику. Європа до того часу, я думаю, зробить певний прогрес на фронті об'єднання Європи не тільки економічної, але й також політичної, і якщо позбавиться певною мірою т. зв. "американської охорони" і змінить свій стан з фактичного американського політичного сателіта до політично незалежнішого континенту, тоді почне також відігравати й серйознішу роль у світовій політиці.

В соціально-людському аспекті важливу роль відіграватиме далі демографічне становище світу, себто надзвичайно швидкий зріст населення в деяких країнах, наприклад, у Південній Америці, а особливо в Африці, зокрема в її частині з чорним населенням, де зріст демографічний просто феноменальний, а в деяких країнах і на деяких навіть континентах, наприклад у Кенії, населення зростає 5% на рік. А з таким темпом зростання, воно подвоюється за 14 років. Якщо вважати, що тепер людина живе там яких 60 років, і за 14-15 років буде подвоєння, за 30 років населення збільшиться вчетверо, за 45 — у вісім разів і за 60 — у 16 разів. Себто населення цієї країни може збільшитися в 16 разів під час життя однієї людини. Це фізично виглядає майже неможливо, але такі демографічні тенденції дуже сильні. Це може виглядати дещо надмірно, але загалом у всій чорній Африці зріст населення пересічно становить біля 3%.

З історичної перспективи це є цілком новий феномен, бо до 17 ст. населення світу зростало дуже поволі. Потрібно було приблизно 700 років, щоб подвоїти населення світу. Потім зріст населення дещо прискорився, і за 2 ст. воно подвоїлося. Пізніше світове населення подвоюється за одне століття, а вже в нашу добу за 40 років, але бачимо, що на деяких континентах населення може досить легко подвоїтися за 20 років. Отже, з одного боку, це дуже

швидкий зріст населення в країнах, які не можуть економічно собі цього дозволити, бо в тих умовах тяжко розвинути фізичну структуру, шкільництво, дати соціальну опіку населенню, яке так швидко зростає. А з другого боку, в економічно розвинених країнах спостерігається зменшення населення і проглядає явна тенденція до цього особливо в таких країнах як Німеччина, Швейцарія чи навіть Японія. Отже, це протилежний феномен, який також має дуже серйозні наслідки, при чому, не тільки суспільні. Проглядає певний брак динамізму, втрата ентузіазму, більша орієнтація на минуле, ніж на майбутнє, але є також дуже очевидні економічні наслідки, бо все ж таки старших людей треба утримувати, хоч вони не роблять жадного внеску в розвиток економіки. Отже, знаходимося в ситуації дуже швидкого демографічного зросту, а світ, який потребує нових життєвих сил, починає прямо завмирати.

Буде ще один феномен, зв'язаний з демографічним розвитком. Цей феномен — безробіття. Безробіття має фактично дві причини: з одного боку в недорозвинених країнах — це демографічний фактор, а в економічно-розвинених країнах другою причиною є технологічний прогрес, який уможливує зміну економічної структури. Західні країни переплили через дану фазу індустріалізації, і на щиті цієї індустріалізації майже 50% працевлаштованого населення в тих країнах працювало в промисловості. З технічного погляду можна б за яких 20 років зменшити пропорцію населення, яка працює в промисловості, з 45-50% до 15-20%. Але, щоб зробити такі швидкі структурні зміни, треба переорієнтувати професійно дуже велику частину населення, кв тих секторах, що в них це населення зайняте професійно, що майже неможливо. Ми це зробили перед тим у хліборобстві, з якого люди переключалися в індустрію, і навіть у країні, в якій ми живемо тепер, ще 100 років приблизно тому була, я думаю, велика маса професійно активних у хліборобстві, але за століття вони, звичайно, могли перейти в індустріальні сектори. Але для цього потрібно було століття, а тепер можна б таку саму трансформацію зробити економічно. Себто, щоб перевести людей з другого, індустріального сектора економіки, в третій сектор різних обслуг. Часто це можна зробити технічно дуже швидко, але дуже тяжкий процес з політичного та суспільного погляду і це у висліді дає безробіття.

Третім феноменом, за яким треба буде слідкувати, є виникнення голоду від часу до часу в деяких країнах світу. Світ як такий тепер має добрі можливості вирощувати хліборобські продукти. Але є деякі країни, до яких належать США, Австралія, Канада, Аргентина, які можуть продукувати харчі на експорт, але є багато країн, які потребують харчів, але нема фінансових можливостей їх імпортувати. Отже, може виникнути голод, як це сталося в Етіопії,

який був спричинений радше політично, ніж природно, але в певних частинах світу постануть ситуації, де буде надвишка хліборобської продукції, з другого боку бракуватиме тих продуктів в інших частинах світу, тоді там виникне голод.

З морально-філософського погляду я думаю, що будемо переходити на іншу фазу певного роду ренесансу чи радше пошукування своїх релігійно-філософських коренів, бо ми перейшли певну фазу свого роду ідеологічного вакууму, а часом релігійно-філософського відновлення. Я думаю, що є певні показники в різних частинах світу, що це прийде, не завтра, але може за яке одне-два десятиліття.

Тепер коротко про Радянський Союз. Це — одновимірна потуга, базована майже виключно на мілітарній силі. З економічного погляду Радянський Союз не можна розглядати як маргінесову країну через те, що він має величезну територію, величезний скарб природних багатств і досить розвинену індустріальну базу, але, як усі добре знають, хліборобство там збанкрутоване, і таким залишиться технологічно. Радянський Союз залишається тепер все більше й більше позаду, ну, а з економічного погляду система, яка допомогла Радянському Союзові розвинути свою економіку на певних примітивних фазах економічного розвитку, тепер стала головною для дальшого економічного розвитку. Щоб ця країна могла далі розвиватися, там мусіли б провести досить радикальні економічні реформи, децентралізацію економічної системи, чого собі не можуть там дозволити з політичних міркувань. Іншими словами, ця реформа тягне чч з собою й вимагає децентралізації влади, а це не те, що комуністична партія і радянський режим можуть собі дозволити. Отже, які перспективи для Радянського Союзу? Повторюю, я не думаю, щоб основні економічні реформи, які тепер здійснюють у Китаї, можна було б продискутувати в цій дискусії, чому вони можливі в Китаї й неможливі в Радянському Союзі. Я тільки роблю констатацію, що вони неможливі в Радянському Союзі. Горбачов говорить про це, західня преса дискутує це, але зміни, які там відбуваються, це тільки зміни на маргінесі, які не зачіпають основи. Чи може Радянський Союз затриматися в тому стані, пробачте за вислів, в затверділому стані, тобто, що він не може проходити певної еволюції? Думаю, що Радянський Союз може зберегтися в теперішньому стані, хібащо може створити своєрідну спілку, особливо з українцями, в питанні, як поділити політичну силу. Бо в Радянському Союзі є також певні демографічні течії, про які напевно читач добре знає. Радянське мусулманське населення нараховує тепер приблизно 50 млн і зростає дуже швидко, а демографічний розвиток росіян зупинився і виглядає, що російське населення зменшується. Отже, з одного боку, треба

визнати важливість існування таких демографічних течій, а з другого, Радянський Союз відчуває чимраз більше й більше зовнішній тиск через те, що економічно він не може втримати військову конкуренцію з Америкою. Треба сказати, що націоналістичні рухи, хоч не зорганізовані, існують в Радянському Союзі, і сам російський народ, навіть якби хотів через свою стару традицію затримати владу, не зможе цього зробити. Це було б можливо тільки, якби українська бюрократична еліта залишилася лояльною до системи і до російської бюрократичної еліти. Український фактор важливий не тільки тому, що Україна історично мала надзвичайно багату базу хліборобства, але тому, що там знайшли вугілля, залізо, мідь, там був гідроелектричний потенціал і туди йшли інвестиції, особливо з Німеччини, з Франції і з Англії, отже перша індустріальна база російської імперії розвинулася на Україні. І умови, в яких не тільки найбільше хліборобське багатство, але й промисловість концентрувалися на Україні, збереглися аж до Другої світової війни і може ще яких кілька років після цього. Але, як добре відомо, під час війни демонтували багато фабрик, їх перевозили далі на схід і після Другої світової війни також розвинули промисловість і в інших частинах Радянського Союзу, а особливо в Сибірі, де знайшли колосальні природні багатства, нафту, газ, вугілля і інше. Отже, економічна питома вага України в Радянському Союзі стала менша, і може це для нас навіть і добре.

Економічний потенціал України залишається досить сильним, бо й далі існує база хліборобства, що є, потенційно бодай, дуже багата. Є також досить зрізничкована промисловість, якої б абсолютно вистачило для країни в 50 млн людей, і є досить добре вишколені керівні, технічні, технократичні та бюрократичні кадри. Отже, якщо йдеться про людський потенціал, Україна готова бути незалежною державою. Питання тільки, в якій формі ця держава могла б існувати: яка політична система була б працездатна для неї. В кожному разі, з політичної перспективи, я думаю, що тяжко було б ввести чи зберегти якусь диктаторську систему. Не знаю, хто міг би мобілізувати на це. Залишки комуністичної партії — ні, націоналістичні організації не мають там такої організаційної мережі для заснування такої системи. А з філософсько-гуманістичного погляду я не думаю, що це б навіть було привабливо для українців. Які тоді залишаються альтернативи? Вести політичну систему англосакського типу, в якому все хтось є в опозиції і в якому є постійна конкуренція за владу, на мій погляд, нам це не надто б пасувало. В першу чергу в українському характері є той елемент, який спонукає нас до конфлікту, це в нас досить натурально виходить. І мати політичні інституції, які ці тенденції популяризують, не надто було б мудро. Чи Україна була б настільки

політично дозріла, щоб запровадити інакшу форму демократії, яка політичній силі підлягає, але за яку не конкурують, змагаються, для мене велике питання. Але це є також і цікаве питання, про що можна було б продискутувати більше. Себто створити постійну державну коаліцію, в якій брали б участь усі політичні сили, які за якийсь час знайшли б свій вияв у різних формах. Іншими словами, я вважаю, що для прогресу України треба зрізничкувати політичну організацію, потрібно конкуренцію ідеї, доктрини, але не потрібно конкуренції за владу. Поперше, це стимулює прогрес, а подруге, демобілізує націю радше, ніж мобілізує державні чи національні сили.

З економічного погляду, під оглядом вибору відповідної економічної системи, впровадити відразу систему вільного ринку не буде так легко, бо, поперше, люди вже відвикли від цього, а подруге, повернення власності в приватні руки не було б легкою справою. В хліборобському секторі було б легко, люди там живуть на землі і землю можна розділити, це зробили інші т. зв. соціалістичні країни, Югославія, Польща і робить певною мірою навіть Китай. Отже, якби було можливо передати промислову власність відразу в приватні руки, тяжко давати її задурно, то не було б надто мудро, але що важливіше, не було б людей, які могли б дозволити собі закупити ці індустріальні підприємства. Отже, я думаю, що треба було б зберегти на певний час державну власність і тільки з часом переходити поступово на кооперативну власність, а згодом тільки на приватну власність.

Є ще інше питання: чи Україна могла б існувати незалежною економічно? Так і ні. Як частина Радянського Союзу на сьогоднішній день, Україна тепер неспроможна продукувати продукти, які можна було б продавати на експорт. Україна не могла б стати самовистачальним економічним організмом, тому, що тепер мусіла б імпортувати досить багато сировини, технічного знання і машин, бо, як і решта Радянського Союзу, вона тепер технологічно відстала. А що експортувати? Можна б експортувати пшеницю, але тоді треба було б конкурувати з Америкою, Канадою чи Австралією, а це не буде легко, і поза тим немає продуктів на експорт, бо якість цих продуктів може бути відповідною для Африки чи для інших соціалістичних країн, але вона абсолютно не відповідатиме для їхнього експортування до Західньої Європи, Північної Америки, Японії чи до східно-азійських країн. Отже, виникає питання, чи Україна не мусіла б залишитися певною мірою в спільному ринку з іншими дотепер соціалістичними країнами і тільки з часом відкривати свою економіку для міжнародної конкуренції і з часом реалізувати спроможність конкурувати з рештою світу. То значить, що може постати ситуація, коли, з одного боку, буде насага з націо-

нально-політичного погляду стати самостійною країною, але в той самий час буде потреба з економічного погляду співпрацювати з своїми сусідами і я сказав би навіть з Росією. І чи настільки знайдемо в собі політичної дозрілості, щоб зрозуміти різницю між політичною незалежністю і повною економічною співпрацею, це для мене велике питання. Думаю, що треба брати приклади в тій ділянці від таких країн як Японія, яка була в війні з Америкою, але потім багато чого від Америки навчилася і з Америкою економічно співпрацювала. Але я сказав би може найважливішою є тепер співпраця в економічній ділянці між Китаєм і Япоїєю. Японія для Китаю є економічним взірцем країни, яка могла б позичити західньому світові технологію, але свою культуру не мусіла б змінити. Китайці мають таку саму дилему, бо вони хочуть модернізувати свою економіку, але абсолютно не хочуть себе культурно надто міняти. Отже Японія для них є взірцем того, як проходити цю трансформацію чи переходову фазу.

Мусимо також думати про Західню Європу, де в 1942 р. тяжко було б передбачити, що голляндці, бельгійці чи французи увійдуть у спільний ринок з німцями. В той час це звучало б ідіотично, але за коротких 10-12 років, себто в 1957 р., як усі західноєвропейські держави відчули, що немає вже для них безпеки якогось культурного чи мовного розторощення, що Німеччина вже не має тієї здібности знову перебрати владу над Європою, вони змогли знайти базу для якоїсь спільної корпорації.

Я на тому закінчую, а, закінчуючи, хочу зазначити, що розглядаю свої вищенаведені замітки радше як основу для якоїсь дискусії, ніж як якусь закінчену структуру певних ідей.

ПРО ВИСТАВКИ ТЕТЯНИ ОСАДЦИ НА УКРАЇНІ

Andiatur et altera pars, казали старі римляни. Йдучи за тією лінією, хочу відповісти Богданові Певному на те місце в його статті в *Сучасності* за листопад 1986 р., ч. 11, під заголовком "Селективним оком", яке торкається виставки моєї дружини Тетяни Осадци в Києві.

1. Він починає свою статтю про цю виставку твердженням, що Тетяна Осадца попала в "культобмінну пастку". Нічого подібного. Запрошення виставити її праці в Києві, у Львові та Бережанах було прийняте по глибокій надумі і пораді відомих діячів культури і мистців на еміграції з метою заговорити до своїх земляків на рідній землі мовою її картин.

2. Звичайно журналіст, цитуючи щось чи когось, робить це без змін, евентуально коментуючи цитату окремо. Не робить так Певний. У цитованому дописі у *Вістях з України* за липень 1986 р. мова про відкриття виставки художниці Тетяни Осадци, а не "художниці", як пише Певний, а далі, цитуючи письменника Бровченка на відкритті виставки, він не зацитував його слів в англійському виданні *Вістей з України*, де Бровченко говорив про культурне значення обміну мистецькими виставками з "нашими земляками, що живуть у різних країнах".

3. "Сама Осадца, як мисткиня, невідома", каже далі Певний. "Вона просто аматорка, що малює барвисті візерунки, користуючися широківідомими народніми мотивами". Дивно. Певний, будучи в журі мистецької виставки в галерії ОМУА в Нью-Йорку в 1972 р., разом з мистцями Андрусевим, Гніздовським, Ласовським і Холодим, пропустив дві картини олії "аматорки" Тетяни Осадци до участі у виставці з найвидатнішими мистцями на еміграції (до речі, це не були "барвисті візерунки", а портрет доньки і квіти). Після того вона брала ще участь у трьох виставках в галерії ОМУА та двічі мала самостійні виставки в Українському інституті Америки, в якому мусіла пройти оцінку мистця і мистецтвознавця Святослава Гординського. Дивно, що Певний називає її "невідомою" мимо тих виставок у мистецьких галеріях та мимо довших і коротших згадок про них у нашій пресі.

4. Коли вона для Певного "невідома", це його вина. Але знали про неї інші. От хоча б покійний Володимир Ласовський, відкриваючи її виставку в Українському інституті Америки, говорив так: "В її (Т. О.) картинах живе, співає і гомонить "соборна Україна", при чому Тетяна збагатила арсенал наших народних мотивів колосаль-

ною своєю інвенцією і пов'язанням їх в одну гармонійну цілість". Або до її індивідуальної виставки в галерії ОМУА, 20 лютого 1983 р., поет і есеїст Василь Барка у своїй довгій (4 шпальти) аналізі творчості Тетяни Осадци, у *Свободі* між іншим пише:

До багатства відважної уяви і вигадливої винахідливості малярки, сам орнамент, як форма образотворчого артизму, почасти переростає в нововідкритий жанр його, перевищуючи красою і живою значністю чимало осягів абстракціоністичності. Ми є свідками такого постання в етюдах Тетяни Осадци. Вона тут новатор. Відкривається чудовий просвіт у дорогоцінну ділянку нашого нащадства, ведену обрисами з найдавнішої давнини в сучасність.

Коли йдеться про реакцію на виставку Тетяни Осадци в Києві, то (неаматор) Рубан Валентина Василівна, старший науковий співробітник Інституту мистецтвознавства АН УРСР, кандидат мистецтвознавства, так характеризує праці Тетяни Осадци: "Картини позначені імпазантністю, барвистістю, декоративністю. Композиційна побудова, одбір квітів, а також майстерність у виконанні творів зближують їх з академічною лінією в розвитку такого жанру". Або на тому ж відкритті художник Микола Компанець наголосив, що "її (Т. О.) вдається використовувати кожного разу нові й нові елементи та завдяки своєрідному поєднанню їх між собою домагатися щораз нового, оригінального вирішення". На тому ж відкритті говорили ще (неаматори) мистецтвознавці Фіщенко Лариса Іванівна та Местечкін Григорій Аврамович, що дав дуже детальну аналізу творів Тетяни Осадци. 4 грудня 1986 р. виставка відкрилася у Львівському музеї українського мистецтва. Її відкрив його директор архітект А. Я. Новаківський (онук О. Новаківського). Один із промовців, лавреат державної премії УРСР імени Т. Шевченка, професор Дмитро Кривач високо оцінив доробок Тетяни Осадци. Він так сказав: "Ми зустрілися ще з одним дуже цікавим художнім переосмисленням традиційних форм українського народнього розпису. Експозиція свідчить про невичерпну фантазію і високу художню культуру автора".

5. Стільки про "невідомість" і "аматорство" Тетяни Осадци. Коли йдеться про місце виставки в Києві, то вона відбулася в приміщенні Товариства "Україна", бо в Державному музеї народнього мистецтва в Києві (на території Печерської лаври) проводився ремонт, але там на другий день відбулася зустріч працівників того музею з нами. У Львові з 4 грудня 1986 р. виставка відбувається у вищезгаданому музеї (колишній Український національний музей), а також в Бережанах (місті нашої молодості) вона відбудеться в міському музеї. Згідно з домовленістю, музеї в Києві та Львові

залишать у своїх колекціях по десять картин, а в Бережанах п'ять.

6. Для характеристики зацікавлення українським мистецьким життям на еміграції зачитую одного з моїх знайомих у Львові (з 20 грудня 1985 р.): "Особливо цікавить мене сучасне мистецтво співвітчизників, про яке знаємо ще дуже мало. Наприкінці літа експонувалася у Львові невелика виставка творів зарубіжних українських художників, де зокрема були роботи славетного Якова Гніздовського. Але цього дуже мало. Цікаво, чи видаються репродукції його робіт у листівках?" Я такі листівки дістав, вислав йому і він їх одержав.

7. Інтерв'ю з *Таймс геральд рекорд* переводила наївна репортерка, яка не мала ніякого поняття про ситуацію на Україні, тому в її репортажі є багато помилок і неточностей. Тарас Гунчак, говорячи про це зі мною, радив мені це спростувати. Я нерозважно (не думаючи, що будуть мене вішати за кожне слово репортерки) цього не зробив. *Mea culpa*. Коли йдеться про "виснажених" (в перекладі Певного) мистців, то репортерка вжила слово *hungry* — по-українськи "голодний". Коли є десь на Україні голодні мистці, ми їх не бачили. Не знаю, чи Певний, будучи на Україні, їх бачив. Тяжко сперечатися за слова, коли Певний не був на Україні тоді, коли ми були. А втім, тут уже входимо на зовсім немистецьку тему. Хочу тут додати, що виставка моєї дружини відбулася за відомом і схваленням *United States Information Agency*. Керівник програми того агенства Капполла так закінчив свій лист у тій справі до неї: "... такі програми, як Ваша виставка, є основою культур-обмінної ініціативи президента, і ми бажаємо Вам повного успіху".

8. Накінець хочу сказати, що, будучи в Києві, Львові та Бережанах з нагоди виставки моєї дружини, ми мали нагоду побувати в робітнях-студіях багатьох мистців, скульпторів, графіків. Такої нагоди звичайні туристи не мають. Можна б багато дечого цікавого розказати про ті зустрічі з ними, та з того, що Певний написав, виходить, що він, мабуть, не зацікавлений це почути, бо він нашу подорож "а пріорі" засудив мало не як національну зраду.

Ну, що ж? Це вільна країна. Я можу тільки запевнити Певного, читачів *Сучасности* (я — один із її передплатників) та всю українську спільноту, що наша національна совість чиста.

Аполінарій Осадца

ВІДПОВІДЬ АПОЛІНАРІЄВІ ОСАДЦІ

Насамперед хочу заявити, що я не проти культурного обміну. Доказом того може бути вміщена на сторінках мною редагованого мистецького розділу цього журналу стаття, написана піонером культурного обміну Миколою Колянківським,¹ коштом настороження супроти мене людей, чесність поглядів і дії яких я надзвичайно шаную. Не може бути нічого гіршого від закритих кордонів, нічого страшнішого від мовчанки. Щодо культурного обміну, то питання тут обертається довкола його цілеспрямованості — кому яка користь?

Це питання добре ілюструє виступ Тетяни і Аполінарія Осадців після коротких відвідин України в анголомовній газеті,² про який я згадав у своєму огляді подій, пов'язаних з мистецтвом.³ В своєму інтерв'ю Осадці розказали, що "знайшли мало горя від Чорнобильської ядерної катастрофи" і що мистецьке життя в Україні процвітає. Такі та подібні твердження добре нам відомі з радянської пропаганди. Можна було підозрівати Осадців у непоінформованості завдяки особливим обставинам їхньої подорожі, що я назвав у своїй статті "культобмінною пасткою". Одначе в своєму листі до редакції цього журналу Осадца твердить, що зробив він це продумано і в порозумінні з іншими. Якщо це так, то Осадці повинні бути приготовані на непримирення з їхнім учинком. На жаль, лист Осадці не те, що не вияснив становища, а, навпаки, ускладнив його. Важливі тут тільки два моменти — вибілювання трагічних наслідків чорнобильської трагедії і поширення мильних інформацій про свободу мистецької творчості в Україні. Все інше в листі Осадці — це звичайна реторика, на яку, одначе, я приневольний відповісти.

Осадца пише, що я порушив кодекс журналістичної етики і, навівши чужий текст, поставив лапки у невідповідному місці. Нічого подібного. Я написав слова "художниця" в лапках не в цитаті, а в своїй розповіді про виступ письменника Володимира Бровченка. Я вважаю, що слово "художниця" — чуже нашій мові — це явний русизм, який нам вперто насаджують, на жаль, не без успіху.⁴ Пізніше окремо наведені слова Бровченка я взяв з українського липневого числа *Вістей з України*,⁵ про що подав у примітках, а не з англомовного видання *Вістей з України*, яке наводить Осадца. Я навів частину з виступу Бровченка навмисне, щоб указати на притаманну там тенденцію трактувати українських відвідувачів з закордону як чужинців, позбавити нас права на рідну землю. Консеквентно, як розказує сам Осадца в згаданому

інтерв'ю: "в ресторанах на наших столах завжди був американський прапорець". Дивно мені, що Осадци цього не зауважили.

Догадуюся, що Тетяна Осадца сама добре знає про рівень свого малярства і те, що я, будучи одним із членів журі 18 виставки Об'єднання мистців українців в Америці 1972 р. в Нью-Йорку, прийняв її картини на виставку, цілком не робить її ані професіоналом, ані відомою. До речі, не роблять її такою ані всі інші вчислені в листі виставки в українських емігрантських установах, ані наведені вислови про її малярство трьох шанованих авторів. Це факт життя, який ніяка сила не може змінити. Звичайно, малярство Тетяни Осадци має своє скромне місце. Може, власне, тому вказівний палець всесильної руки, яка керує мистецькими подіями в Україні, вказав на неї як на відповідну емігрантку, малярство якої можна сміло показати вибраному, довіреному і залаганому радянському глядачеві. Воно нікого не заразить новими ідеями. На мою думку, така слава плитка.

Цікаво тут пригадати, що вибір малярства Тетяни Осадци не випадковий — у ньому можна добачувати певну траєкторію показувати малознаних мистців, або, в крайньому випадку, реалістів. Наприклад, у квітні 1985 р. в Києві відбулася виставка 12 українських канадських мистців, про яку я свого часу писав у *Сучасності*.⁶ Були виставлені праці Андрія Бабица, Якова Гніздовського, Григорія Какулима, Миколи Кучмія, Адріяни Лисак, Лариси Лугової, Марії Мариняк, Ореста Савчука, Ліліани Сарафінчак, Оксани Сербин, Еда Тихоліса і Петра Шостака.⁷ В англomовному журналі *Україна*,⁸ видаваному радянською владою для американського читача, була вміщена велика ілюстрована стаття Миколи Павлюса під заголовком "Виставка канадських мистців". Як можна було сподіватися, мова в ній про канадських мистців, дарма, що більшість з них народилася в Україні. Виставка відбулася в Республіканському будинку художників під фірмою Спілки художників України і наглядом Товариства культурних зв'язків з українцями за кордоном "Україна".

На підставі згаданих у радянській пресі я написав, що виставка Тетяни Осадци відбулася в приміщенні Товариства "Україна", і висловив свою думку про це товариство, головним заняттям якого є поширювання наклепів на українських людей в діаспорі. Тут пояснення, що Тетяні Осадці обіцяно влаштувати виставку в Музеї народного мистецтва в Печерській лаврі в Києві, де вона не могла відбутися через ремонт, не має ніякого значення. Доки культурним обміном буде займатися така установа як Товариство "Україна", він не може мати глибшого значення.

Щождо інтерв'ю Осадців у *Таймс геральд рекорд*, яке послужило всьому непорозумінню і яке Осадца не вважав за потрібне

спростувати попри поради, то суть тут не в суперечці про переклад слова *hungry*, яке чомусь наводить Осадца, але якого немає в інтерв'ю. "Наївна репортерка" зовсім речовно написала загально-вживаний у таких випадках вислів "starving artists", типовий для окреслення незавидної долі вибранців мистецького ремесла незалежно від місця їхнього перебування. Про мистецтво в Україні та в усьому Радянському Союзі загальновідома давно вироблена опінія, і тут справа не в "голодних" чи "виснажених" мистцях, а в корінній забороні свободи творчості, але Осадцу це цілком не турбує. Не про ремісничче працевлаштування тут мова. Про стан українського мистецтва Осадці могли довідатися в Опанаса Заливахи і Феодосія Гуменюка, або на невідомих кладовищах, де поховані Михайло Бойчук, Іван Падалка, Василь Седляр і багато, багато інших. Не тих мистців зустрічали Осадці і не в потрібних місцях вони побували.

Ні, я не засуджую Осадців, моїм завданням є інформувати, а про національну совість нехай вони самі турбуються.

Богдан Певний

-
1. Микола Колянківський, "Феномен Василя Курилика", *Сучасність* 1986, 6 (червень).
 2. T. Bonner, "Journey to Ukraine brings joy, sorrow to area artist", "The Times Herald Record" (Глен Спей), 18 червня 1986.
 3. Богдан Певний, "Селективним оком", *Сучасність* 1986, 11 (листопад).
 4. Святослав Гординський, "Гординський не є художником!", *Свобода* (Джерзі-Сіті), 10 вересня 1986.
 5. О. Андрієнко, "Самобутні барви", *Вісті з України* (Київ), липень 1986.
 6. Богдан Певний, "Селективним оком", *Сучасність* 1985, 10 (жовтень).
 7. О. Журавель, "З канадських берегів", *Культура і життя* (Київ, орган Міністерства культури УРСР), 14 квітня 1985, стор. 8.
 8. M. Pavlus, "Exhibition of Canadian Artists", "Ukraine" (Київ), жовтень 1985.

ДО СУЧАСНОГО СТАНОВИЩА В УКРАЇНІ І В ДІЯСПОРІ

(У сімдесяті роковини української революції)

Заява Закордонного Представництва УГВР

/Пресова служба ЗП УГВР/. 1. В березні ц. р. сповняється сімдесят років від початку української національно-демократичної революції на Наддніпрянській Україні, що привела до створення Української Народньої Республіки (УНР). Від часу ліквідації козацької держави при кінці 18 ст., Україна вперше у 1918 р. появилася на політичних картах світу як самостійна держава і за цю державну самостійність вела збройну боротьбу в наступних чотирьох роках. Упадок УНР був результатом з одного боку переважаючих сил ворогів, з другого, власних слабостей, спричинених довголітнім поневоленням царською Росією та іншими сусідніми державами.

2. Втрата державної самостійности не припинила визвольної боротьби українського народу. Він продовжує її безперервно впродовж десятиліть у різних формах, зокрема в галузі культури, науки, літератури, мови, народного господарства, в обороні своєї віри і засобами революційної боротьби. Під час Другої світової війни і кілька років після неї найтиповішим виразником боротьби українського народу була Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія, а в останніх трьох десятиліттях репрезентантом прагнень українського народу стали окремі діячі культури та інших суспільних верств і різні формації організованого українського руху опору, такі як Українська Робітничо-Селянська Спілка, Український Національний Фронт, Український Національний Комітет, Український Патріотичний Рух, Український Національно-Визвольний Рух, Українська Гельсінкська Група та інші.

3. Сьогодні владу в Україні має Москва і призначені нею наставники. Українці позбавлені не тільки своєї самостійности, але також основних політичних і людських прав у накинений їм комуністично-тоталітарній казармі. Життєвий стандарт громадян України є низький в результаті грабункової економічної політики імперського центру. Безвідповідальна господарка московських керівників привела до чорнобильської катастрофи. Ведеться засекречена дискримінація українців у призначуванні на керівні пости в культурі, науці, в засобах масової інформації, в адміністрації, в допущенні до научних закладів. Систематично посилюється русифікація всіх галузей життя. Російські комуністи пляново гальмують

розвиток української культури, ізолюють Україну від стороннього світу. Учасники українського руху опору, видатні діячі культури відбувають найжорстокіші кари ув'язнення, а за останні три роки чотири з них — Юрій Литвин, Олексій Тихий, Валерій Марченко, Василь Стус — заплатили життям за свої переконання.

Наступ російських комуністів проти українського народу ведеться також засобами психологічної війни. Вони намагаються вбити в ньому віру в саму ідею державної незалежності України, накинути йому розкладницькі теорії про здогядну безперспективність боротьби за самостійну державу, про неспроможність існування України без Росії. Щоб досягти своєї мети, вони фальшують історію і всупереч історичній правді накидають українському народові, зокрема молодим поколінням, теорії про т. зв. благородний вплив Росії на Україну, а водночас ширять наклепи на визвольну боротьбу українського народу і його провідні постаті. Такі деструктивні погляди вони пробують поширювати також серед української діаспори.

4. Сучасне становище України слід розглядати на тлі внутрішньої ситуації в СРСР, а також відношення до неї інших народів світу, зокрема неросійських народів СРСР. Радянський Союз є могутньою поліційною державою і агресивною імперією, але він має також чимало своїх слабостей. Передусім — це крах доктрини марксизму-ленінізму, яка у свій час давала московським комуністам в самому СРСР і поза ним серпанок легітимності як багатонаціональній державі, яка буцім то успішно розв'язала міжнаціональні, соціальні та економічні проблеми сучасного суспільства і може служити прикладом для інших. Цей міт давно здемаскований. Багата в природні ресурси і мільйони населення держава, яка після сімдесяти років свого існування не може забезпечити харчами своїх громадян, яка мусить жити на позичках від капіталістів, яка є повна соціальних і національних протиріч — не може нікому служити прикладом. Вона також не може дотримувати кроку розвиненим країнам Західної Європи, США і Японії, отже мусить відставати.

Цією відсталістю і намаганням її усунути та водночас тиском мас, їх домаганнями вищого життєвого стандарту і вслід за тим політичних, національних і релігійних свобод можна пояснити започаткування тепер розголошуваних у світі реформ Горбачова. Їх метою є також створити на Заході фальшиву ілюзію про здогядну справжню демократизацію в СРСР, відвернути увагу від традиційної мети комуністичної диктатури і московського імперіялізму.

Традиційною слабкістю СРСР є поневолені Москвою неросійські народи. Це водночас фактор, який сприяє визвольній боротьбі українського народу. Це насамперед самостійницькі і антикомуні-

тичні процеси, що проходять в сателітських країнах, передусім у Польщі, де місцевим комуністичним бюрократам і їхнім московським протекторам поставив загороду масовий визвольний рух солідарности польського народу і в Афганістані, де під ударами збройних сил афганського народу провалюється воєнна авантюра російських імперіялістів; це також наростання демократичної опозиції в Чехо-Словаччині і Угорщині, де місцеві комуністи втримуються при владі тільки завдяки Москві. А в самому СРСР боротьба неросійських народів спрямовується головним чином проти русифікаційної політики Москви, проти насаджування російських і рუსифікованих бюрократів у характері начальників у їхніх союзних республіках, проти расистських теорій вищости росіян, проти економічної експлуатації тощо. Найяскравіше цей спалах проти великодержавного насильства виявився останньо в Казахстані, подібні явища мали місце в Узбекистані, відома є національна самооборона кавказьких і балтицьких народів. Зрушення в громадській думці має місце в Білорусі, а в Україні сильнішають голоси проти національної дискримінації і за рівноправність української мови, культури, історичних дослідів та ін.

Видатно зростає в СРСР також боротьба за свободу релігії, яка, після сімдесят років насильства атеїстичного режиму, виступає як непереможна сила.

5. Велике значення в аспекті становища і перспектив української визвольної справи мають взаємини між Україною і її сусідами, передусім Польщею і Росією. Якщо йдеться про Польщу, то в останніх роках утворюється корисний зворот у взаєминах між українцями і демократичними колами сучасної Польщі. Після довгих віків конфліктів і воєн між українським і польським народами треба вітати теперішні заходи для співпраці з боку діячів демократичних переконань обох народів. Зокрема слід відмітити ґрунтовні українознавчі студії, які від років провадять діячі польської культури і таким чином причиняються до взаємозрозуміння і зближення обох народів. Утворюються також деякі, на жаль скромні, перспективи для покращання дуже важкого становища української меншости в Польщі, в тому і для вірних досі позбавленої своїх прав Української Католицької Церкви. Однак в керівних колах Польщі і серед польського суспільства ще діють великі навантаження минулого і пересуди у відношенні до українців.

На потребу є також зближення і співпраця з тими росіянами, які визнають право українського народу на самостійність. Відомо, що в самому СРСР великодержавна шовіністична політика КПРС має підтримку широких кіл російської суспільности, а подібні настрої панують також в колах російської еміґрації. Заява україн-

ських і російських діячів на Заході у 1980 р., в якій вони обоюдно стверджують право українського і російського народів на державну самостійність і засуджують русифікацію, залишилася, як досі, без помітного впливу на росіян.

6. Чимале значення в процесі боротьби українського народу та інших народів СРСР має факт існування західних демократій. Хоч сьогодні немає ніякої сторонньої держави, яка підтримувала б визвольну боротьбу українського народу за державну незалежність чи принаймні визнавала б Україну самостійним політичним фактором, проте сприяння Заходу внутрішнім процесам в СРСР в напрямі політичної і соціальної демократії та національного самовизначення засобами масового поширення інформацій йде на користь українського народу та інших поневолених Москвою народів.

За те, шкідливими для української визвольної справи є існуючі досі на Заході явища ігнорації і, що гірше, неприязного, а то й ворожого ставлення до України окремих одиниць західних суспільств. Зокрема останньо вони часто падають жертвою дезінформації або свідомо поширюють наклепницькі кампанії Москви проти українського визвольного руху, його провідних діячів і цілого українського народу. Такі кампанії очорнювання українців пов'язуються тепер в США, Канаді, Австралії та в інших країнах Заходу у зв'язку з розшуками за колишніми колаборантами з німецькими нацистами та воєнними злочинцями. Такі розшуки є наскрізь оправдані і повинні продовжуватися, а в дальшому поширитися також на злочинців сталінського типу. Український народ є особливо заінтересований у знайденні нацистських і сталінських злочинців, бо він зазнав чи не найбільші втрати від німецького нацизму і російського комунізму. Тому намагання згаданих осіб знеславлювати український народ за здогадну співпрацю з нацистами є грубим наклепом і розходитьсся з історичними фактами.

Серед чинників, які ведуть антиукраїнські кампанії є також деякі єврейські діячі в Ізраїлі і на Заході. Єврейські розшуки за воєнними злочинцями є наскрізь зрозумілі. Але застереження і обурення мусить викликати те, що згадані єврейські діячі намагаються утотожнювати з цілим українським народом окремих осіб українського народу, які могли брати участь в нацистських злочинах супроти євреїв. Такі обвинувачення — це намагання стосувати принцип колективної відповідальності, який, як відомо, широко стосували нацисти і більшовики у своїх народодивних діях. А втім, українські політичні діячі і український народ не обвинувачують єврейський народ за злочини окремих одиниць єврейського роду, які вони вчинили на Україні помагаючи окупантам визискувати чи винишувати українців. Українці засуджують

антисемітизм і всяку ксенофобію та збірні чи індивідуальні злочини над євреями, які мали місце на Україні і в яких брали участь також люди українського роду. Водночас українці вважають, що єврейські діячі зобов'язані засуджувати своїх земляків, які провинилися супроти українського народу і поборювати поширювання деякими єврейськими колами українофобію. Немає сумніву, що єдиний, хто заінтересований в поглиблюванні українсько-єврейської ворожнечі — це вожді КПРС і тому для добра українського і єврейського народів, отже і для добра єврейської меншости на Україні, треба спільними силами змагати до повернення і поширення співпраці між обома народами.

7. В теперішньому періоді визвольної боротьби український народ має численні елементи власної сили. Це, насамперед, відносно велике число українців, яке кваліфікує наш народ до найчисленніших народів Європи, а в самому СРСР це ставить його на другому місці після росіян. Подруге — це сучасна соціальна структура української нації, яка за критеріями освіти, науки, культури, розвитку окремих галузей народного господарства належить до передових націй світу. Свідомість такого характеру української нації з одного боку, і розбіжностей між формальним і фактичним положенням України, створює ґрунт, на якому періодично породжується спротив народу. Як повчає досвід колишнього секретаря ЦК КП України Петра Шелеста, від таких почувань, підсиленних територіальним патріотизмом, не є вільні також деякі члени партійної і державної бюрократії. Потрете, чинником сили українського народу є справжній український патріотизм, який без сумніву зберігається в частині сучасної провідної верстви і в народних масах. Його носіями є не тільки відомі діячі українського руху опору, але також тисячі незнаних патріотів, які власне творять народний резервуар, на якому могли вирости провідні постаті як виразники прагнень ширших кіл народу. При тому, коли йдеться про недавній період підйому 1960-их і 1970-их рр., треба відмітити, що в ньому дали ініціативу, ідейне спрямування і концепційне оформлення в першу чергу уродженці Наддніпрянської України, а серед них деякі з найбільше зрусифікованих промислових областей.

В парі з цим, сьогодні перед українцями на рідних землях дуже відповідальні завдання. Це, насамперед, невідкладна konieczність усвідомити велику небезпеку, яку творить наступ російських шовіністів на біологічну і духову субстанцію української нації, а вслід за тим, протиставлятися тому наступові всіми доступними засобами. Це є фронт самооборони, на якому приходиться стояти ширшим колам суспільности, в першу чергу провідним верствам, які найкраще можуть бачити серйозну небезпеку, яка грозить нації. Вони, діячі культури і творча інтелігенція повинні бути на сторожі

основоположних духових цінностей народу, його мови, культури, традиції, бути носіями потоптаної ворогами ідеї державної самостійності України і водночас нести в ширші кола народу слово правди і освіти про існуючу дійсність і закликати їх до самооборони проти всебічного наступу ворога. В процесі самооборони народу вони повинні йти у спільному фронті з українськими робітниками і селянами, підкреслювати їхню роль в обороні соціально-економічних і національно-політичних прав, зокрема рідної мови і культури, у вихованні молодого покоління, а також вказувати на нерозлучну єдність між сучасним важким матеріальним положенням громадян України і її національно-політичним поневоленням, проповідувати ідеї національної солідарності всіх верств українського народу. Тисячі діячів української культури і мільйони творчої інтелігенції, робітництва і селянства — це велика сила, яка в єдності могла б вирішально вплинути на положення народу і заставити ворога шанувати його права.

8. Дуже важливу роль в баянсі сил України може відіграти українська діаспора. Насамперед, вона на свій лад, подібно як українці на батьківщині, хоч в зовсім інших умовах, мусить дбати про своє самозбереження як окрема етнічно-культурна спільнота серед інших народів світу. Це завдання складне тим, що немає перспектив на тривалий приплив емігрантів з України, а це створює небезпеку послаблення не тільки фізичного, але й духового контакту з землею предків. Зупинити цей процес можна тільки втримуванням хай в обмежених умовах зв'язків молодших поколінь з Україною доступними засобами, зокрема вивченням становища на Україні і, очевидно, систематичним засвоюванням ґрунтовних українознавчих знань, а крім цього — що особливо тепер на черзі — опрацюванням самої концепції українця, який, як повноцінний громадянин різних країн, є водночас органічним членом тривалої української діаспори і українського народу. Відомо, що на такій платформі єврейська діаспора проіснувала впродовж двох тисячоліть.

А втім, тільки тривала діаспора як розвинена спільнота українців поза рідними землями, з її ідейним пов'язанням з Україною і з власними позиціями та впливами серед народів Заходу, може також на довшу мету стати серйозним чинником допомоги українському народові. Вже за післявоєнні десятиліття видно, наскільки зросла питома вага нашої спільноти в країнах поселення в результаті розбудови наших наукових, культурних, громадських, економічних і політичних установ, нашого організованого церковного життя, наскільки патріотизм і жертвенність громади в побудові конкретних установ і їх праця підносять в очах світу вагу не тільки діаспори, але також престиж українського народу взагалі.

Але в парі з цим, перед українською громадою на Заході є чимало пекучих завдань і конечність усувати існуючі слабості. Це, в першу чергу, невідкладна потреба посилювати заінтересування діяспори, зокрема молодших поколінь, ситуацією в Україні, без чого не можна вести успішну діяльність на допомогу українському народові і здобувати для нього приятелів серед чужинців; це включення в громадську активність і фінансову жертвенність ширшого кола людей українського роду і протидіяння шкідливим явищам втечі у виключно особисте життя; це потреба єдності і змагання до неї шляхом усвідомлення, що основною передумовою єдності є взаємна толеранція і готовість знайти спільну мову у спільних для цілого народу конкретних завданнях, і до їх виконання змагати принаймні шляхом координації дій; це конечна для кожного здорового суспільства конструктивна критика, яка не дозволяє замовчувати невдачі або називати досягненням те, що ним не є; це потреба визначення ієрархії завдань і концентрація зусиль громади на тому, що в першу чергу є на потребу для її росту і для допомоги українському народові; а в найближчих місяцях це зокрема потреба серйозно готуватися до відзначення тисячоліття хрищення України; це праця для забезпечення тривалого існування діяспори, себто таких її життєдайних елементів, як українська мова, культура, традиція, а в парі з тим, її економічний потенціал, її рівень освіти, її соціальна структура, її досягнення в галузі культури і науки та ін.; це здобування справді серйозних позицій і впливів в державах поселення діяспори; це конечна потреба розвитку української політичної думки і діяльності українських політичних формацій в демократичних країнах у час, коли вільна українська думка і політична діяльність заборонені на Україні, і коли таку діяльність продовжують всі політичні еміграції і діяспори поневоленних Москвою народів.

Впродовж сімдесят років, які ділять нас від української революції і майже сім десятиліть поневолення українського народу, він пройшов крізь дуже важкі випробування: дві імперіялістичні війни, голодові катастрофи, зокрема у 1933 р., жахливе знищення його матеріальної і духової культури, втрата понад 15 мільйонів українців, в тому сотні тисяч провідної верстви. Ті трагедії сталися тому, що вороги українського народу, передусім комуністична Москва, намагалися тривало поневолити український народ і заволодіти його землями. Злочинну мету ставили собі також німецькі нацисти під час короткотривалого панування на Україні. Вони, загалом, прагнули посісти Україну без українців. У свій час,

про виселення українців з їх рідних земель мріяв також Сталін. Також у сторонньому світі поширилися в різних періодах теорії про неіснування української нації чи про її загибель.

Своєю життєздатністю, боротьбою та активним і пасивним опором українські народні маси обернули внівець ті ворожі народобивчі пляни і чужинецькі прогнози. Так сталося не вперше в довгій історії українського народу, і свідомість того дає йому силу боротися з ворогами в сьогоднішній кризовій ситуації.

Лютий 1987

ЗВЕРНЕННЯ ДО УКРАЇНСЬКОГО КОМІТЕТУ МИРУ

Дорогі друзі!

З радістю одержали вашого листа. Ми, активісти незалежного мирного руху Московської групи "За встановлення довір'я між Сходом і Заходом", вітаємо створення Українського комітету миру й сподіваємося на плідну співпрацю в справі боротьби за мир.

Нашу мирну групу створено 1982 р. Вона проголосила основним своїм принципом прагнення до створення довір'я між Сходом і Заходом насамперед шляхом поширення всіляких контактів між простими громадянами. Наше гасло — "Взаємне довір'я роззброїть світ".

Нас, так само, як і вас, приголомшила Чорнобильська катастрофа. Ця трагедія на українській землі не може нікого залишити байдужим. Московська група "Довір'я" провела низку демонстрацій, що їхньою метою було домогтися від уряду більшої відкритості й відвертості в описі аварії в Чорнобилі. Адже лише вичерпна й відверта аналіза того, що сталося, створить надію на можливість уникнути таку трагедію в майбутньому. Ми також намагалися організувати збирання підписів "за перегляд ядерних проєктів на планеті". Ми переконалися, що прості люди в нашій країні розуміють, що ядерна енергія несе світові небезпеку.

Але, на жаль, усі демонстрації за кілька хвилин переривала міліція, їхніх учасників затримували. 20 травня, коли активісти руху "За встановлення довір'я між Сходом і Заходом" намагалися відбути першу демонстрацію, всіх її учасників затримали, а Ларису Чукаєву заарештували й засудили до 2 р. таборів. Іншого нашого активіста, малярку Ніну Коваленко, 25 вересня силою примістили до психіатричної лікарні. Активісти групи "Довір'я" зазнають тиску, влада заважає відбувати щотижневі семінари групи.

Ви розумієте, що за таких умов відбуття референдуму про ядерну енергію в нашій країні ускладнене. Але ми, зі свого боку, приєднуємося до вашого заклику проголосити Україну без'ядерною зоною. Такою ми бажали б бачити не лише Україну, але й усі республіки, що входять до СРСР. Ми думаємо, що першим кроком до перетворення СРСР на без'ядерну країну повинно бути проголошення вільною від ядерної небезпеки зоною західньої частини СРСР. Такий крок допоміг би розвиткові довір'я між СРСР та його західніми сусідами. Особливо, якщо до подібних дій вдадуться й західні країни.

Лист складено активістами групи "За встановлення довір'я між Сходом і Заходом". Наша адреса: СРСР, 109172 Москва, вул. Малыє Каменшики, буд. 18.

ПОЛЯКИ ТА УКРАЇНЦІ*

Один із наших приятелів отримав із батьківщини від людини, з якою листується, два листи, написані під враженням нової книжки Едварда Пруса *Геройчики з-під знаку тризуба* (Варшава), 1985.

5 березня 1986 р. (...) Сьогодні я купив цю книжку, але ще ближче з нею не ознайомився. Проте маю враження, що знаю, що то за публікація. Однак, уважаю, що прочитати її варто. Не зважаючи на дещо своєрідний тон книжки, не можу занадто гостро критикувати автора, бо пригадую, як у січні 1944 р. ми виїжджали з Підгайців. Останню ніч ми разом з двома іншими родинами перебули в одному помешканні. Воно знаходилося на горішньому поверсі, а на долішньому квартирували німецькі вояки. Це, на думку моїх батьків, охороняло нас від нападу українців. Тієї ночі багато польських родин ночувало в костьолі. Вже пізніше я довідався, що на цьому драма поляків в Підгайцях не закінчилася. На порозі плебанії забили нашого пароха, який хрестив мене й мою сестру. Зберігся лист батька до бабуні, написаний коротко перед нашим виїздом до Львова. Зміст листа був драматичний. Мені теж відомі численні приголомшливі події на Волині та в Галичині.

Проте в "Підгаєцькій землі" (*Підгайці й Підгаєщина*, Торонто, 1980) про ті трагічні події немає ні слова. Автори, натомість, багато розписуються про геройські вчинки УПА. Є там, між іншим, згадка про "славнозвісний курінь Сіроманців", який відзначився у боях з АК [Армія Крайова] та "іншими польськими підпільними групами", які нищили українську Холмщину "вогнем і мечем".

Розумію й ціную потребу спокійного перегляду минулих польсько-українських взаємин. Знаю й не легковажу причин ненависти до поляків. Ми завдали багато кривд українцям. Проте, це не виправдує метод ОУН. Та йдеться мені про щось інше. Йдеться про те, щоб сучасні українські історики визнали, що те, що творило УПА з безборонним польським населенням, було злочином.

У 1981 р. я бачив на станції плякат — це вже на іншу тему, — що містив таке речення: "Пробачмо тим, які зрозуміли". Це саме хочеться сказати в цій справі. Шлях до прощення, порозуміння, а в майбутньому до співпраці мусить іти через відкрите визнання своїх провин. Наша історіографія зробила, мабуть, на цьому шляху дещо більше.

* Передрук з журналу *Zeszyty historyczne, Історичні зошити*, Париж.
З польського переклала Ніна Ільницька.

Нещодавно я прочитав статтю про митрополита Шептицького, в якій невідомий автор, який заховався під ініціалами "П. Л.", указує на те, як багато кривди ще сьогодні поляки завдають українцям. З багатьма фактами треба погодитися. Однак, треба чекати на реванш у самокритиці від українців. (...)

12 квітня 1986 р.

Пишу знову, не чекаючи на вашу відповідь, бо хочу поділитися своїми зауваженнями про книжку Пруса.

Автор *Геройчиків з-під знаку тризуба* порушив у своїй праці питання, якому в нашій історичній літературі багато уваги не присвячено. Крім книжки Р. Тожецького *Українське питання в політиці Третього Райху* та А. Б. Щесьняка і В. З. Шоти *Дорога нікуди* інших книжок на цю тему властиво не було. Коли ж ідеться про польсько-українські стосунки в період від листопада 1918 р. до перших років Другої світової війни, вони не тільки цікаві для дослідів, але мають політичне значення. Цей останній аспект теж вплинув на підхід Пруса до досліджуваного питання, бо книжка, з одного боку, має наукові амбіції, спирається на велику тематичну літературу та архівні матеріали, а, з другого боку, їй бракує приміток і стиль її радше схожий на стиль політика-полеміста, ніж історика.

Читачеві цієї книжки впадають у вічі два аспекти. Перший — це трагічні вимовні факти діяльності українських терористів і їхніх військових організацій, зокрема під кінець Другої світової війни. Другий — це питання українських національних прагнень, які автор окреслює тільки як націоналізм.

Перший аспект — дуже болісний для поляків, тому важко тут бути об'єктивним. Проте, мене вражає, що Прус у своїй книжці не намагається навіть збагнути причини трагедії польського населення й однобічно шукає винних з другого боку. На мою думку, справа не є така проста. Варто пригадати собі, що в історії наших народів українці не перший раз брутально різали поляків і жидів. Пригадаймо хоча б визвольну боротьбу українського народу в 17 столітті або коліївщину в 18 ст. Наші історики, між ними автори *історії Польщі* (В-во ПАН) Казімеж Піварський (т. 1, частина 2, видання 1957 р.) і Емануель Ростворовський (т. 2, частина 1, видання 1958 р.), виявляють повне розуміння форм боротьби українців у ті часи, не зважаючи на те, що, цілком очевидно, жертвами різні козацького війська та "черні" Кривоноса в Погребищах чи Гонти в Умані були не тільки шляхетські визискувачі та кровопивці, але також і невинне населення, між ними жінки й діти,

яких брутально замучували на смерть. Цікаво, що навіть шляхетські нащадки замордованих братів згодом виявили зрозуміння боротьби українських селян і прийняли на еміграції, після Листопадового повстання, назву "Умань" для однієї з Громад польського люду в Сант-Ельє, "як покірну покуту за гріхи батьків".

Причини радикалізму та запальності, як також і брутальності в боротьбі українців уже на початку 20 ст. з'ясував видатний історик Францішек Буяк. В опублікованій 1908 р. праці *Галичина*, т. I, він писав:

Руський народ ще дотепер є селянським суспільством, яким керує і яке об'єднує кількісно невелика інтелігенція, а передусім духовенство, яке в першому чи другому поколінні вийшло з-під селянської стріхи. Це пояснює, чому в політичній думці русинів так переважає радикалізм, а також запальність і велика брутальність у внутрішній боротьбі. (...) Суспільство, що добивається прав і становища та складається з майже однорідної та економічно знедоленої маси, мусить схилитися до радикалізму. Важко сподіватися, щоб у такому суспільстві політичні провідники, які, як правило, не мають ні школи, ні політичної традиції, одним словом, з культурного та політичного погляду люди нові, так само як і народ, могли б обійтися без насильства та брутальності в боротьбі *за свою святу справу (Підкреслення моє)*. Треба також сказати, що такий стан руської справи викликав також з польського боку від'ємні та суперечні культурі вияви тероризму та зловживань владою, на яку звичайно покликається маленька панівна вертсва, щоб володіти темною масою підданих, що знаходиться на багато нижчому рівні [розвитку], якщо та маса перестає бути слухняною.

Ця довга цитата видалася мені кінцевою. Ми, властиво, часто не усвідомлюємо собі, як багато принижень зазнавали українці від поляків у період польської адміністрації в автономній Галичині та в польській державі (1918-1939). Вияви презирства до українців не були рідкісними.

В ювілейній книзі *Століття бережанської гімназії*, яка вийшла в 1907 р., є уривок з шкільної хроніки, яку написав Антоній Лішка, директор бережанської гімназії в 1848-1862 рр. Згадуючи про ускладнення, які принесло введення польської, а пізніше української мови в школі, він пише:

Також українському вчителеві доводилося боротися з великими перешкодами та прикростями (...) через нехіль багатьох учнів до його предмету навчання. Польська шкільна молодь, так само як і все польське суспільство, мріючи про створення польського королівства, не могла погодитися з думкою, що русинам також належить право вийти з глибокого забуття, здобути певне ім'я і стати до лав європейських народів.

Тому поляки дивилися *ненависним* (Підкреслення моє) оком на початок їхнього відродження, на введення їхньої мови до школи і намагалися знищити ті перші зародки політичного існування. Не жалували цій мові різного роду кпин і зневаги, називаючи її неотесаною мовою хлопів, яка далі абетки не пішла, та прищеплювали молоді відразу до неї.

Додам ще, що це робили також учителі, між якими бували й такі, які на педагогічних нарадах дозволяли собі "ненависні та зневажливі вихватки" проти української мови.

Спостерігач польсько-української війни 1918-1919 рр. у Бережанах, член ЗВЧ*, посадник міста, а в 1922-1928 рр. посол до сейму Речі Посполитої, так характеризував з перспективи часу українських селян: "Цей руський люд, за природою смирний і покірний, призвичасний до крайніх злиднів, які зносить, здавалося б, поза межами можливого. Проте, остаточно виведений з рівноваги, може перетворитися в страшну, нищівну нестримну стихію". Політичні діячі, які вийшли з такого люду, відзначалися нещадністю. Той самий Станіслав Вішнівський згадує Осипа Ковшевича — лікаря, українського офіцера, сина бідного священника, людину дуже віддану хворим, який під час війни з Польщею лікував безкоштовно також поляків, — який сказав йому одного разу: "Не дай Боже, щоб сюди (до Бережан) прийшло польське військо, бо тоді нам доведеться вас беззастережно вирізати" (S. Wiszniewski, «Brzeżany i kresy południowo-wschodnie RP w wojnie ukraińsko-polskiej», — *Бережани і південносхідні окраїни Речі Посполитої в українсько-польській війні*, Львів, 1935, стор. 91-93).

Період польської влади після повалення Західньо-української народної республіки не сприяв припиненню взаємних упереджень, і не УНДО чи навіть ОУН сіяли ненависть до поляків. Пригадаймо собі слова Єжи Томашевського, сказані в контексті пацифікації в 1930 р. в його книжці *Річ Посполита багатьох народів*: "Польська держава виховала собі загони запеклих ворогів, які, шоправда, побоюючися репресій, мовчали, але з тим більшою нетерпеливістю чекали на момент відплати".

В книжці Е. Пруса бракує мені, власне, зрозуміння цієї складної проблематики, чи бодай намагання вияснити її.

Так само як до українсько-польських взаємин, підходить автор до українського національного питання. Я виніс враження, що він загалом відмовляє їм права на самостійну державу, а як єдину можливість задоволення потреб у тій площині, він визнає УРСР, про яку Українська радянська енциклопедія пише, що вона є

*Związek Walki Czynnej — польські військові самостійницькі організації 1908-1914 рр. (Прим. *перекладача*).

"суверенна... держава, що добровільно, на засадах рівноправности входить до СРСР". Отже, на думку Пруса, всі самостійницькі почини є націоналістичними діями. З цього погляду він оцінює наміри і діяльність окремих людей.

На мою думку, ніхто з виведених у *Геройчиках* постатей не може викликати симпатії в польського читача. Але автор повинен був бодай пробувати представити їх об'єктивно.

Прус воює словом націоналіст. Він, одначе, забуває, що в марксизмі існує поняття націоналізму як оборонної ідеології поневолених народів, політичне, незалежне існування яких є під загрозою, що вирізняє націоналізм національних меншостей, скривджених даною державою — націоналізм поневолених. Відкинення такого варіанту розуміння націоналізму веде до далеких спрощень і врешті до цілком фальшивого представлення дійсности. А, крім того, звертає на себе увагу та обставина, що автор *Геройчиків* просто непослідовний. Раз його головним мірилом оцінки діяльності є класовий інтерес (у вузькому розумінні: інтерес робітничої класи висловлюють комуністи), іншим разом критерієм є національний інтерес.

Такий підхід мусів призвести до помилкового інтерпретування багатьох фактів. Наприклад, він засуджує Січових стрільців Коновальця за придушення повстання на київському "Арсеналі", вважаючи це контрреволюційною акцією, однак, забуваючи пояснити, що великопромисловий пролетаріят тодішньої України був російський або зрусифікований і українським питанням цілком не цікавився. А таке вияснення представило б акцію українців як оборонну — в зв'язку з загрозою їхньому варіантові державности. Зрештою, відомо, що між більшовиками були такі, які вважали національну самостійність українців опортунізмом на користь сільської буржуазії — як це зауважив Є. Томашевський. Цей дослідник, подібно як ще раніше Януш Радзійовський у цікавій праці *Komunistyczna Partia Zachodniej Ukrainy 1919-1929. Węzłowe problemy ideologiczne* (Краків, 1976) виявили, на мою думку, багато причин, які роз'яснюють — якщо хтось шукає об'єктивних роз'яснень — підґрунтя ворожости прихильників незалежности України до комуністів.

Повертаючися до поняття націоналізму в інтерпретації Пруса, треба пригадати опінію Леніна, який на 12 З'їзді РКП(б) в 1923 р. остерігав від великоросійського націоналізму, як небезпечного для будови "добровільного союзу республік". А коли вже ми згадали про Леніна, цікаво запитати Пруса, який уболіває над нещадними методами "геройчиків" та їхніми жорстокими наказами розправлятися з польським населенням, чи знає зміст телеграми Леніна до В. П. Затонського від 19 серпня 1920 р., в якій сказано:

"Нешадно розправлятися з ясновельможними панами та куркулями"? Чи може він думає, що наймити та селяни, до яких звернено цю відозву, повинні були милувати жінок і дітей?

Інше питання, яке викликає застереження в книжці Пруса, це його оцінка орієнтації українських патріотів на Австро-Угорщину і Німеччину (як у Першій, так і, в випадку Німеччини, в Другій [світовій] війні). Прус уважає, що шукання союзу з тими державами означало на практиці відмову від самостійності. Це теза, з якою важко погодитися. Українці, народ "неісторичний", як сказав О. Бауер, які соціально складаються майже виключно з нижчих верств (головно селянство), почали національно відроджуватися завдяки доброзичливості Габсбургів. У тому випадку неважливо, якими мотивами керувалися австрійці (протиставляючи українців полякам в Галичині). Істотне те, що та політика докорінно відрізнялася від політики Романових, які відмовляли українцям у праві вважатися окремим народом. У межах Австро-Угорщини українці знайшли можливість вільно розвивати свою культуру й мали також реальні шанси отримати автономію під час поділу Польщі (див. M. Kukiel. *Dzieje Polski porozbiorowe* — історія періоду поділу Польщі, стор. 632). Вони розраховували на Німеччину на підставі досвіду Першої світової війни і старого правила "вороги наших ворогів є нашими приятелями". Навіть у світлі пізніших випробувань тяжко відмовити їм у праві на таку орієнтацію. Бажаючи здобути максимум, вони не мали тоді інших потенціальної союзників. У тому якраз трагедія українців.

Книжка Пруса напрошується на багато інших зауважень. Врешті, добрим прикладом, який цілком не свідчить про об'єктивність автора як історика, є його надмірне витикання українського націоналізму. На 276 сторінці, згадуючи про розмови між представниками АК і УПА, він пише: "Переговори вели два випусники Львівської політехніки, але під час «розговорів» розмовляли тільки по-українськи (*Підкреслення моє*). Це мені пригадало одну мою родичку, яка 56 років тому була на весіллі моїх батьків і яка до сьогодні, хоч і минуло стільки років і різних переживань, згадує з обуренням, як чоловік маминої сестри, українець, суддя Ст., якого вже давно немає на світі, говорив за весільним столом тільки по-українськи!¹ Вона йому цього не може ні забути, ні пробачити. Думаю, що на ментальність цієї моєї родички дуже вплинула народна демократія. Однак, те, що можна зрозуміти в ментальності літньої, неосвіченої, за природою нетолерантної людини, викликає здивування в праці автора, який на словах визнає право вільного розвитку народів.

Я забагато розписався про свої враження, прочитавши книжку

Пруса. Радо полемізував би з автором публічно, але ніхто моїх зауважень не видрукує. (...)

1. Пригадуються ще інші, подібні реакції: воєвода Боцяньський, інспектуючи Віленське воєвідство в 1930-их рр., відмовився розмовляти та ще вилаяв старого селянина, який склав усну скаргу по-білоруськи: "Що це, ще дотепер не навчилися говорити польською мовою?"

І ще з нещодавньої розмови двох поляків, з походження дідичів у Галичині. Він: "Мій вуйко розмовляв з селянами в селі, де він був війтом, українською мовою". Вона, незадоволеним тоном: "О ні, у нас до хлопів говорили тільки по-полськи". — Ред. [з *Історичних зошитів*].

Про авторів

- Ліда Палій** — прозаїк і перекладач. Займається також малярством і фотографією. Оформила мистецьки відомий фільм *Harvest of Despair (Жнива розпачу)* (1983).
- Глорія Купченко-Фроляк** — письменниця, журналістка. Автор книжки *The Green Tomato Years* — коротке оповідання про її дитинство в західній Канаді.
- Діно Будзаті** — італійський прозаїк нашого сторіччя. Автор романів, повістей, оповідань, поезій, п'єс, лібретт. Працював журналістом у мілянській газеті (*Il Corriere della Sera*) до самої смерті (1972).
- Демонодор Баюрський** — псевдонім письменника і літературознавця.
- Іван Кошелівець** — літературознавець, критик і перекладач з французької та німецької мов. Довголітній редактор *Української літературної газети* та *Сучасности*. Недавно вийшла у нашому видавництві його книжка спогадів *Розмови в дорозі до себе*.
- Валеріян Ревуцький** — театрознавець і театральний критик, закінчив Московський театральний інститут та Торонтський університет. Професор-емерит Університету Британської Колумбії у Ванкувері. Автор книжок *П'ять великих акторів* та *Нескорені березільці*.
- Лідія Лугова** — журналістка та педагог в Україні та Канаді. Автор книжки спогадів *Стежками минулого*.
- Іван Кедрин**, псевдонім Івана Рудницького — сеньор українських журналістів і почесний голова Спілки українських журналістів в Америці. Довголітній співредактор *Свободи*. Автор багатьох книжок.
- Богдан Кравченко** — історик, автор праці *Social Change and National Consciousness in Twentieth-Century Ukraine*. Директор Канадського інституту українських студій (Едмонтон).
- Іван Коломиєць** — під час Другої світової війни емігрував на Захід. Жив в Чикаго, де і написав свій спогад.
- Богдан Гаврилишин** — 1926 р. нар., професор економії, автор багатьох праць. Директор Інституту міжнародного управління в Женеві.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ МІСЯЧНИКА
«СУЧАСНІСТЬ» НА 1987 РІК:

	одно число:	річно:
<i>Німеччина:</i>	8 DM	80 DM
<i>Великобританія:</i>	2 фунти	20 фунтів
всі інші країни:	4 ам. дол.	40 ам. дол.

Передплата місячника летунською поштою до США і Канади: додатково 22 ам. дол. річно.

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

<i>Австралія:</i>	Mr. D. H. Pyrohiw 75 New Road Oak Park, Vic. 3046 Melbourne	<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasylko Nahuel Huapi 5381 1431 Buenos Aires	<i>Канада і США:</i>	Nina Ilnytzkyj 254 West 31st St., 8th Fl. New York, NY 10001
<i>Велико- британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale Nottingham, NG11 7FJ	<i>Швайца- рія:</i>	Dr. Roman Prokop Muristrasse 82 3006 Bern

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для вplat: *Ukrainische Gesellschaft
für Auslandsstudien e. V.
Müllerstr. 33, Rgb., 8000 München 5
Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457
Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809*

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ В-ВА «СУЧАСНІСТЬ»

Любомир Винар
НАЙВИДАТНІШИЙ ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ (1866-
1934). У 50-ліття смерті

1986, 120 стор.

У вступі до книжки Л. Винар зазначив, що "... в Україні боротьба проти Грушевського і його творчості далі триває і у зв'язку з теперішньою русифікацією української науки і культури набирає ще більшої гостроти. Тому бажаємо бодай коротко висвітлити провідні ідеї його творчості..."

Ціна: 5 ам. дол.

ЛЮБОМИР ВИНАР

НАЙВИДАТНІШИЙ
ІСТОРИК УКРАЇНИ
МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
(1866 — 1934)

І В ПІТЯ СЕРІЯХ

СУЧАСНІСТЬ
1986

Василь Стус
СВІЧА В СВІЧАДІ. Поезії

1986, 2 вид., 140 стор. Обкладинка Христини Гориславської. Впорядкували М. Царинник і В. Бургардт. Із новою передмовою М. Царинника.

Виправлене видання збірки поезій Василя Стуса містить розділи поем із збірок "Зимові дерева", "Веселий цвинтар", "Вірші з в'язниці", переклади з німецької поезії. До нового видання Царинник підготував нову бібліографію творчості Стуса.

Ціна: 7 ам. дол.

Василь Стус
ПАЛІМПСЕСТИ. Вірші 1971-1979 років

1986, 480 стор. Обкладинка Марії Голінати. Тверда оправа. Впорядкувала Надія Світлична. Вступна стаття Юрія Шевельова.

Книжка містить лише частку віршів В. Стуса, написаних у 1971-1979 рр. Літературний критик Ю. Шевельов називає вірші "чудом", бо вони збереглися, — "а ще більше чудо — саме написання їх у зловісних обставинах щохвилинного нагляду й безоглядної жорстокости, з одного боку, повної беззахисности, з другого".

Ціна: 25 ам. дол.

Замовлення на видання в-ва «Сучасність» висилати на адреси:

В Європі:
SUČASNIST
Müllerstr. 33, Rgb.
8000 München 5

У США і Канаді:
SUČASNIST
254 West 31st St., 8th Floor
New York, NY 10001